

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

İBN BERHÂN'IN EL-VÜSÛL İLE'L-USÛL ADLI ESERİNDE İCTİHADA
İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Bilal DEMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2020

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**İBN BERHÂN'IN EL-VÜSÛL İLE'L-USÛL ADLI ESERİNDE İCTİHADA
İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ**

Bilal DEMİR

**Danışman: Prof. Dr. Nasi ASLAN
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Recep ÇİĞDEM
Jüri Üyesi: Dr. Öğretim Üyesi Mustafa HAYTA**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2020

ukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;
Bu alışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Nasi ASLAN
(Danışman)

ye: Prof. Dr. Recep ÇİĞDEM

ye: Dr. Öğretim yesi Mustafa HAYTA

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
.../.../2020

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, izelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 27/05/2020

İMZA

Bilal DEMİR

ÖZET

İBN BERHÂN'IN EL-VÜSÛL İLE'L-USÛL ADLI ESERİNDE İCTİHADA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Bilal DEMİR

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Nasi ASLAN

Nisan 2020, 73 sayfa

Bu tez, İbn Berhân'ın (ö.518/1124) *el-Vüsûl İle'l Usûl* adlı eserinde yer alan ictihada dair görüşlerini ele almaktadır. Tezde İbn Berhân'ın hayatı, hocaları, etkilendiği kişiler, ictihat ve taklide yönelik görüşleri incelendi.

Çalışmada, İbn Berhân'ın taassuba düşmediği, müstakil düşünebildiği, hocalarıyla zaman zaman aynı görüşü paylaşmadığı tespit edilmiştir. Hz. Peygamberin ictihat ettiği, müçtehitlerin sahabeyi taklit edemeyeceği, her bir müçtehidin isabet ettiği, avâmın (halkın) istediği âlimi taklit edebileceği görüşünde olduğu belirlenmiştir. Muayyen bir mezhebi taklidin zorunlu olmadığı yönünde kendisine nispet edilen görüşün doğru olup olmadığına ise ulaşamamıştır. İbn Berhân'ın eserinde yer verdiği konular güncelliğini hala korumaktadır.

Anahtar Sözcükler: İbn Berhân, el-Vusûl, İctihat, Müçtehit, Taklit.

ABSTRACT

THE VIEWS OF IBN BARHAN REGARDING IJTIHAD IN HIS WORK ‘AL-WUSUL ILA AL-USUL’

Bilal DEMİR

Master’s Thesis, Department of Basic Islamic Sciences

Advisor: Prof. Dr. Nasi ASLAN

April 2020, 73 pages

This thesis examines the views of Ibn Barhan (d.518/1124) about ijihad (independent judicial reasoning) in his work named *al-Wusul ila al-Usul*. It studies his life, teachers, the personalities who influenced him, his views regarding ijihad and taklid (following a mujtahid).

The study has found out that Ibn Barhan did not strictly follow his predecessors and did not always share the perspectives of his teachers meaning that he was able to think independently. It has also revealed that he had the view that the Prophet Muhammed exercised independent judicial reasoning, and mujtahids cannot follow the views of sahaba (the companions of the Prophet), and each mujtahid reached the right opinion, and people can follow any mujtahid whom he desires. The view attributed to Ibn Barhan that people does not have follow a specific mujtahid in all matters has not been verified. The subjects which he examined in his book are still under discussion.

Key Words: İbn Barhan, al-Wusul, Ijihad, Mujtahid, Taklid.

ÖNSÖZ

İslam hukukunda icihadın çok önemli bir yöntem olduğu bilinmektedir. İctihad sayesinde İslam hukuku tazeliğini ve canlılığını korumuş, her zaman ve mekânda uygulama imkânı bularak yalnız müslümanların değil, bütün insanlığın problemlerine çözümler getirmiştir. Hz. Peygamber devrinden başlayarak günümüze kadar İslam âlimleri ve hukukçuları toplumun karşılaştığı ve hakkında nas bulunmayan meseleleri kendi görüş ve icihadlarını kullanarak halletmeye çalışmışlardır. İctihadın problemler karşısında sunduğu çözüm müslümanların hayatını kolaylaştırmıştır.

Hz. Peygamber'in vefatıyla beraber değişen hayat şartlarının ortaya çıkardığı yeni problemlere, Kitap ve Sünnet, icma, kıyas vb. şer'î ve fer'î delillerle çözüm üretilmeye çalışılmış ve bu faaliyete icihad denilmiştir. Ancak bu faaliyetin sistematik olduğu ve ilmi bir disiplin içinde yapıldığı söylenemez. İctihad müessesesi müctehid imamlar devrinden sonra kurumsallaşmıştır. Fakat bu kurumsallaşma, icihad kurumunu kendisini de bir tartışma konusu olmaktan çıkarmamıştır.

Biz “Her zorlukla beraber bir kolayık vardır” (94; 5) ayetinden yola çıkarak İbn Berhân'ın icihad görüşü üzerinde durmaya karar verdik. İbn Berhân'ın *el-Vüsûl ile'l-Usûl* eserindeki icihad bölümünde ictihada dair görüşlerini açıkça dile getirmesi, mezhep taassubuna düşmemesi, farklı âlimlerin görüşlerine başvurması ve mezhep üstü bir yaklaşımı seçmesi, merakımızı celpetmiş ve bizi bu konuyu araştırmaya sevk etmiştir. Burada Hz. Peygamber zamanından itibaren müslümanların sorunlarına çözüm yolu gösteren icihad üzerinde durulmuştur. İctihadın sahası, ictihadda isabet meselesi, ictihadda avamın konumu, bir müctehidin bir konuda iki zıt görüşü olması, müctehidin başka bir müctehidi taklid edip edememesi, icihadın sürekliliği gibi problemleri İbn Berhân'ın *el-Vüsûl ile'l-Usûl* eseri ışığında ele alınmıştır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İbn Berhân'ın hayatı, ilmi kişiliği, mezhep değiştirmesi ve eserlerine yer verildi. İbn Berhân'ın görüşlerinin dayanaklarını, kimlerden etkilendiğini ve tavır aldığı düşüncelerin neler olduğunu bilmemiz açısından bu bölüm son derece önemlidir. İkinci bölümde ise icihad konusu ele alındı. Burada icihadın tanımı, şartları, mezheplerin icihadı nasıl ele aldıkları ve icihadın lüzumu üzerinde kısaca duruldu. Üçüncü bölümde ise esas konumuz olan İbn Berhân'ın ictihada ilişkin görüşlerine yer verilmiştir. İlk önce konu ile ilgili genel bilgiler aktarıldıktan sonra İbn Berhân'ın konuyu nasıl ele aldığı açıklanıp daha sonra hocaları ve diğer âlimlerin görüşleriyle bir karşılaştırma yapılmıştır.

Yüksek lisans ders döneminde ve tez aşamasında konunun tespitinde, kaynakların temininde ve araştırma aşamasında destek ve yönlendirmelerini gördüğüm danışman hocalarım sayın Prof. Dr. Nasi ASLAN'a ve Doç. Dr. Fatih Orhan hocalarıma ve savunma sonrası destek ve yönlendirmesini gördüğüm sayın Prof. Dr. Recep ÇİĞDEM hocama teşekkürü borç bilirim. Bilgi yolculuğumuzda bizden yardım ve dualarını esirgemeyen annem, kardeşlerim ve tez boyunca yeterince vakit ayıramadığım değerli eşim ve çocuğuma, ilmi birikimlerden yararlandığım bütün hocalarıma da teşekkürü bir borç bilir, saydığım ve sayamadığım bütün gönül dostlarıma şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu çalışmayı, SYL-2018-10838 proje numarasıyla destekleyen Çukurova Üniversitesi Rektörlüğü, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Birimine de teşekkür ederim.

BİLAL DEMİR
ADANA / 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Problemi ve Gerekçesi	1
2. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
3. Araştırmanın Amacı	2
4. Araştırmada Takip Edilen Metot ve Teknikler	3
5. Araştırmanın Sınırlılıkları	3

BÖLÜM I

İBN BERHÂN'IN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Doğumu ve Yaşadığı Çevresi	5
1.2. Kişisel Özellikleri	6
1.3. Hocaları ve Öğrencileri	7
1.3.1. Hocaları	7
1.3.2. Öğrencileri	10
1.4. İbn Berhân'ın Şâfî Mezhebine Geçmesi	10
1.5. İlmî Kişiliği	12
1.5.1. İbn Berhân'ın Usûlcü Yönü	12
1.5.2. İbn Berhân'ın Fıkî Yönü	12
1.6. Âlimler Arasındaki Yeri	13
1.7. Vefatı	13
1.8. Eserleri	14
1.8.1. el-Vecîz	15
1.8.2. el-Evsât	15
1.8.3. el-Basît	15
1.8.4. el-Vasît	16
1.8.5. et-Tâ'cîz	16
1.8.6. el-Vüsûl ile'l-Usûl	16

BÖLÜM II

İSLAM HUKUKUNDA İCTİHAD

2.1. İctihadın Tanımı	18
2.1.1. Sözlük Anlamı.....	18
2.1.2. Terim Anlamı	19
2.2. İctihadın Temel Özellikleri	21
2.3. İctihad'ın Şartları	23
2.3.1. Kur'an İlmine Sahip Olmak	24
2.3.2. Sünnet'i Bilmek	25
2.3.3. İcmâ ve İhtilâf Edilen Konuları Bilmek.....	26
2.3.4. Arap Dilini İyi Bilmek	27
2.3.5. Fıkıh Usûlünü Bilmek	27
2.3.6. Makâsıdı Bilmek	28
2.4. Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî Mezhebinde İctihad.....	28
2.4.1. Hanefî Mezhebinde İctihad	30
2.4.2. Mâlikî Mezhebinde İctihad	32
2.4.3. Şâfiî Mezhebinde İctihad	33
2.4.4. Hanbelî Mezhebinde İctihad	34
2.5. İctihadın Lüzumu	35
2.5.1. Kur'an ve Sünnette Her Meselenin Hükmünün Açık Olmaması	35
2.5.2. İctihadın Hayati Bir Zaruret Olması.....	38

BÖLÜM III

İCTİHAD İLE İLGİLİ KONULAR

3.1. İctihadda Hata Ve İsabet	41
3.1.1. Usûl Konularında İctihad	41
3.1.2. Fürû' Konularda İctihad.....	42
3.2. Hz. Peygamber'in İctihadı.....	45
3.3. Hz. Peygamber Döneminde Ashabın İctihadı	47
3.4. Sahâbe Kavli ve Sahabeyi Taklid.....	50
3.5. Taklid ile İlgili Konular.....	53

3.5.1. Müctehidin Müctehidi Taklidi	53
3.5.2. Avâmın Müctehidi Taklid Etmesi	55
3.5.3. Avâmın İstedîği Müctehidi Taklid Etmesi	57
3.6. Müctehidlerin İhtilafında Avâmın Durumu	59
3.7. Tek Mezhebe Bağlılık	61
3.8. Teâruz Konusundaki İhtilaflar	63
SONUÇ	66
KAYNAKÇA	68
ÖZGEÇMİŞ	73

KISALTMALAR

b.	: bin
Bkz./bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ed.	: Editör
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm/Vefat Tarihi
s.	: Sayfa
t.y.	: Tarih yok
b.y.	: Basım yok
Üniv.	: Üniversite
vb.	: ve benzeri
thk.	: Tahkik eden
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
A.Ü.İ.F	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

GİRİŞ

1. Araştırmanın Problemi ve Gerekçesi

Hız. Peygamber döneminde karşılaşılan olaylar, çözülmeye çalışılmış bunun yanında da ictihada başvurulmuştur. İctihadın problemler karşısında sunduğu çözüm mükellefin hayatını kolaylaştırmıştır. İctihad sayesinde müctehid sorunlarını nassa ters düşmeyecek şekilde çözmeye çalışmıştır. Hız. Peygamber'in vefatıyla beraber değişen hayat şartlarının ortaya çıkardığı yeni problemlere, Kitap ve Sünnetten istibât yoluyla çözüm üretilmeye çalışılmış ve bu faaliyete ictihad denilmiştir. Ancak bu faaliyet ilk dönemde sistematik olmadığı için, ilmî bir disiplin içinde yapıldığını söyleyemeyiz. Daha sonra ictihad müessesesi müctehid imamlar devrinden sonra kurumsallaşmıştır. Fakat bu kurumsallaşma ictihad faaliyetinin kendisinin de bir tartışma konusu olmaktan çıkarmamıştır.

Bu araştırmada Hız. Peygamber'in de teşvik ettiği ictihad konusu üzerinde duracağız. İctihadın sahası, ictihadda isabet meselesi, ictihadda avamın konumu, bir müctehidin bir konuda iki zıt görüşü olması, müctehidin başka bir müctehidi taklid edip edemeyeceği, ictihadın sürekliliği gibi problemleri İbn Berhân'ın *el-Vüsûl ile'l-Usûl* eseri ışığında açıklanmaya çalışılacaktır.

İbn Berhân eserinde ictihad konusuna müstakil bir bölüm ayırmıştır. İctihad bölümünde kendisinden önceki âlimlerin görüşlerinden alıntılar yapmış olsa da kendine ait özgün görüşler serd etmiştir. İbn Berhân'ı konumuz açısından önemli kılan husus ise önceleri Hanbelî mezhebinde iken sonradan Şâfiî mezhebine geçmesi ve Mutezili âlimlere duyduğu sempatidir. Bu sebeple eserlerinde eski mezhep hocalarından alıntılar yapmış ve bazı konularda Şâfiî âlimlerden farklı görüşler ortaya koymuştur.

İbn Berhân'ın *el-Vüsûl ile'l-Usûl* eserindeki ictihad bölümünde ictihada dair görüşlerini açıkça dile getirmesi, mezhep taassubuna düşmemesi, kendisinden sonraki âlimlerin görüşlerine başvurması ve mezhep üstü bir yaklaşımı seçmesi bizleri bu konuyu onun eserini dikkate alarak araştırmaya itmiştir.

2. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Fıkıh usûlü âlimleri de mükellefin karşılaştığı problemleri nassların ışığında çözen ictihad konusuna eserlerinde daha geniş yer vermişlerdir. Burada ictihad, müctehid, ictihadın sahası, sınırlılığı, avamın konumu gibi konuları açıklamışlar ve çözüm önerileri

sunmuşlardır. Bu nedenle icthâd kavramı, İslâm hukukunda son derece önemlidir. İctihâdın mâhiyeti, kapsamı, özellikleri, sınırları, çeşitleri, ortaya koymuş olduğu bilginin dinî değeri gibi hususlar gerek âlimlerin gerekse Müslüman toplumların her zaman üzerinde durması gereken güncelliğini hiçbir zaman yitirmeyecek konuların başında gelmektedir. İnsanların nasları anlama kabiliyetleri aynı olmadığı için açık naslarda dahi icthâd söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla icthâd İslâm hukukçuları açısından aslî bir durumdur. Değişen hayat şartlarının getirdiği problemler karşısında icthada başvurulması onun önemli olduğunu göstermektedir.

İbn Berhân'nın başta Hanbelî mezhebine mensup olması, sonra Şafiî mezhebine geçmesi, mezhep taassubuna düşmemesi, Kiyâ el-Herrâsî (ö.504/1110), Gazzâlî (ö.505/1111), Ebu Bekr eş-Şâî (ö.507/1114), İbn Akîl (ö.513/119) gibi zamanının âlimlerinden dersler almış olması, Mutezile sohbetlerine katılmış olması ve eserini alışagelmışin dışında bir metotla ele alması, onu öne çıkaran temel faktörlerdir.

Araştırmanın konusu, İbn Berhân'ın icthad hakkındaki görüşleridir. İctihad kavramını açıkladıktan sonra *el-Vüsûl ile'l-Usûl* eserindeki görüşlerini ortaya çıkarmak ve bu sayede usul tarihinde hangi yaklaşıma yakın veya uzak durduğunu tespit etmektir.

3. Araştırmanın Amacı

İctihad, fıkıh usulü eserlerinde müstakil bir bölüm olarak ele alınmaktadır. Elbette kitabın müellifi icthada dair görüşlerini ifade ederken kendi mezhep anlayışı çerçevesinde ifade etmiştir. Fıkıh usulü eserlerinde icthad konusu farklı şekillerde ele alınmıştır. Farklılıkların hayatı kolaylaştırdığı bilinen bir husustur. Bununla beraber, bu eserler bazen mezhep değil de âlimlerin görüşleri çerçevesinde yazılmışlardır. Bazı alimler konuları işlerken mezhep çizgisi dışına çıkmamaya özen göstermiş, bazıları da kendi görüşlerini ön planda tutmaya çalışmışlardır.

İbn Berhân başta Hanbelî mezhebine intisap etmiştir. Dönemin âlimlerinden olan İbn Akîl'den dersler almıştır. İbn Berhân, Hanbelî mezhebine mensup olanların kendisine değer vermemeleri, farklı mezhep imamlarının ders halkalarına katılması gibi sebeplerden dolayı Şafiî mezhebine geçmiştir. Kiyâ el-Herrâsî, Gazzâlî, , Ebu Bekr eş-Şâî gibi Şafiî âlimlerden dersler almıştır. Bütün bunlara rağmen ilim nerede olursa kendini orada bulmuştur. Mezhep taassubuna düşmeyen İbn Berhân bazı konularda Şafiîler'in görüşlerinden ayrılmış, hatta avâmın dahi belli bir mezhebi bütünüyle taklit etmesinin gerekli olmadığını savunmuştur. Ancak hocası İbn Akîl'in görüşlerinin tesirinden de

kurtulamamıştır. Bağdat'taki Mu'tezile âlimlerine yakınlığı, bazen onların görüşlerine de başvurması nedeniyle görüşlerine ilgi duyulan âlimler arasında yer almıştır.

Müellif eserinde Bâkılânî (ö.403/1013), Ebu İshak el-İsferâyânî (ö.418/1027), İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö.478/1085) gibi usûlcülerin bazı görüşlerini eleştirirken Şafîî usûlcülerin çeşitli konularda ileri sürdükleri delilleri de isabetsiz ve yetersiz bulmuş, bunların yerine farklı deliller ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu çalışmada İbn Berhân'ın *el-Vüsûl ile'l-Usûl* adlı usul kitabını temel alacağız. Önce İbn Berhân'ın hayatını aktarıp, ilmi kişiliği hakkında bilgi sahibi olacağız. Daha sonra icthad kavramını ele alıp konuyu anlayabilecek bilgiler elde edeceğiz. *el-Vüsûl ile'l-Usûl* eserindeki icthadi görüşlerini aktarıp, mezheplerin görüşleriyle karşılaştırma yapmaya çalışacağız. Bu çalışmadaki amacımız İbn Berhân'ın icthad hakkındaki görüşlerini verebilmektir. Çalışmamız amaçları arasında şu sorulara cevap aramak da yer almaktadır:

- İbn Berhân'ın icthad konusunda bizlere katkıları nelerdir?
- Döneminin ilmî ve kültürel birikimini ne kadar yansıtmaktadır?
- Diğer âlimlerden farklı yönleri nelerdir?
- İslâm Hukuk literâtürü içinde nasıl bir konuma sahiptir?
- Günümüz ilim dünyasına ne gibi katkıları olabilir?
- İctihad konusunda Şafîî mezhebinden ayrılan görüşleri nelerdir?
- Mezhep taassubuna düşmüş müdür?

4. Araştırmada Takip Edilen Metot ve Teknikler

Araştırmamızın konusu, İbn Berhân'nın icthada ilişkin görüşleri olacaktır. Öncelikle İbn Berhân'nın hayatı, eserleri üzerinde ve ilmi kişiliği üzerinde durulacaktır. Daha sonra *el-Vüsûl ile'l-Usûl* eserindeki icthad bölümünü ele alacağız. Buradaki konuları önce genel olarak ele alıp sonrasında İbn Berhân'ın görüşlerini aktaracağız. İbn Berhân'ın Şafîî ve öncesinde mensubu olduğu Hanbelî alimlerden ayrılan yönleri ele alınacaktır. Genelde Şafîîler, özelde ise İbn Berhân ile diğer Şafîî âlimler arasındaki ihtilaflar belirtilip konu karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir.

5. Araştırmanın Sınırlılıkları

İctihad hemen hemen bütün klasik fıkıh usûlu eserlerinde yer edinmiş önemli bir konudur. Müctehidler icthadın önemini yitirmemesinden dolayı bu konuyu eserlerinde

ayrıntılı olarak ele almışlardır. İctihad çok kapsamlı bir konu olması nedeniyle içtihada ilişkin bütün konuları ele alacak bir araştırma, yüksek lisans düzeyindeki bir çalışmayı aşacak mahiyette olup sonuca ulaşmak zaman ve imkân bakımından bizler için zor olacaktır. Bu sebeple konuyu daraltma yönünde bir tercihte bulunuldu. Bu alanda konunun dışına çıkmamamız için de belli sınırlar koyduk. Bu durum araştırmamızın amacına ulaşması için son derece önemlidir. Konunun kapsamı ve önemi dikkate alındığında bu sahadaki bütün kitapların incelenmesi ve kaynak olarak kullanılması çok uzun bir zamanı gerekli kılmaktadır. Öte yandan mevcut eserlerin birçoğu muhtelif mezhep âlimleri tarafından yazıldığı için konu daha da genişlemiştir. Bunun için İbn Berhân'ın *el-Vüsûl ile'l-Usûl* adlı eserini esas almakla birlikte klasik eserlere de başvuracağız. Böylelikle genelde oluşmuş ictihat anlayışını özelde ise İbn Berhân'nın ictihad anlayışını ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

BÖLÜM I

İBN BERHÂN'IN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Doğumu ve Yaşadığı Çevresi

İbn Berhân, Bağdat'ta doğmuştur. Tabakât kitaplarında doğum tarihiyle ilgili kesin bir bilgi yoktur. Âlimler bu konuda farklı tarihler zikretmiştir. Merağî, İbn Berhân'ın h.444/1052 yılında doğduğunu yazmış olsa da İbnü'l İmâd (ö.1089/1679), İbn Subkî (ö.771/1370), Zirikî (ö.1976) ve İsnevî (ö.772/1370) gibi âlimler Şevval h.479/1086'da doğduğunu aktarmışlardır.¹

Onun asıl adı Ebü'l-Feth Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Bağdadî'dir. İbn Berhân ilimle uğraşan bir aileden gelmemiştir. Kaynaklarda güvercin beslemekle meşgul olduğu haber verilen babasının dedesine nispetle İbn Berhân, babasının mesleğine nispetle de İbnü'l Hammâmî lakabları ile anılmıştır.² “*el-Vüsûl ile'l-Usûl*” kitabının tenkitli neşrini yapan Abdülhamid Ali Ebû Züneyd onu “*Şerefü'l İslam*”³ olarak adlandırır. Bu farklı lakaplar arasında tabakât kitaplarında en çok İbn Berhân isminin kullanıldığını görüyoruz.

Tabakât kitaplarında İbn Berhân'ın özel hayatıyla ilgili fazla bir bilgiye yer verilmemektedir. İbn Berhân ismiyle meşhur olmuş başka âlimler de mevcuttur. Bunlar; “*Uyûnu'l-Mesâil*” kitabının sahibi Hüseyin b. Sehl el-Fârisî (ö.361/971), Hanbeli âlim İbn Akîl'in hocası Ebû'l Kasım İbn Berhân (ö.456/1063), İbrahim b. Ömer ibn Berhân'dır (ö.644/1246).⁴

Beşinci asrın son çeyreğinde doğmuş ve altıncı asrın ilk çeyreğinin sonlarına doğru vefat etmiştir. O zamanlarda hilafet makamı ilmi çalışmalara önem veriyor ve bunun için de ilmi merkezler açıyordu. İlim talebelerinin toplandığı, ilmi tartışmak için âlimlerin bir araya geldikleri, eğitimin merkezi ve ilim-irfan yeri idi. Kiya el-Herrâsî (ö.504/1110),

¹ İbn Berhân, Ahmed b. Ali, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, thk. Abdülhamid Ali Ebû Züneyd, Mektebetü'l-Me'arif, Riyâd 1403/1973, I, 10.

² İbnü'l Cevzî, Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Mustafa Abdülkadir, Dârü'l-Kütübü'l-İlmî, Beyrût-Lübnan 1412/1992, XVII, 225.

³ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 9.

⁴ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 11.

Gazzâlî (ö.505/1111), İbn Akîl (ö.513/1119), Ebû Bekr eş-Şâî (ö.507/114), Ebu Talip Zeynebî, (t.y) gibi âlimlerin yaşadığı bir dönemdi.⁵

İbn Berhân'ın yaşadığı dönemde öğrenci yetiştirmek için birçok medrese bulunuyordu. Bunların başında birçok âlimin yetiştiği, kurulduğu döneme damga vuran, Hilâfet makamının eğitim yuvası olan Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk (ö.485/1092) tarafından başta Bağdat olmak üzere birçok yerde inşa ettirilen Nizamiye Medreseleri gelir.⁶ İbn Berhân burada hem öğrencilik hem de müderrislik yapmıştır.⁷ Birçok ilim bu dönemde kemale ermiştir. Fıkıh usulü alanında birçok eser yazılmıştır. Bunlar; Kâdî Abdulcebâr'ın (ö.415/1025) *el-'Umed*'i, Ebu'l Hüsey'nin *Mu'temed*'i, İmamü'l Hameyn'in (ö.748/1085) *el-Burhân*'ı, Gazzâlî'nin *el-Menhûl*'u.⁸ Bu eserlerin yazılmasıyla beraber fıkıh usûlü alanında önemli bir mesafe kat edildi. İbn Berhân da usûl alanındaki bilgilerini bu eserlerden almıştır.

İnsan yaşadığı çevrenin izlerini taşır. Kişiliğini, ahlakını ve ilmini toplumla etkileşerek elde eder. İbn Berhân'ın da Bağdat'ta gelişen bu ilmi hareketlerden etkilenmiş olmasından daha doğal bir şey yoktur. Bağdat'ın konumu ve önemi sebebiyle kendini ilmin içinde bulmuş, âlimlerden dersler almış ve farklı yerlerde dersler vermiştir. Usûl-i fikh konularını ana kaynaklardan almış ve bu alanda ön plana çıkmıştır.

1.2. Kişisel Özellikleri

Tabakât kitapları İbn Berhân'ın zekâsının kıvraklığından, anlama kabiliyetinden, sorunları çözmeye becerikli olmasından ve fıkıh ve fıkıh usulündeki üstün ilminden bahsederler. Safadî, İbn Berhân hakkında “ *Gerçekten O zeki birisiydi. Neredeyse duyduğu her şeyi ezberlerdi.*”⁹ demiştir. Sübkî (ö.771/1370), “ *Keskin bir zekâ, acayip bir fıtrat, neredeyse duyduğu her şeyi ezberleme ve bunları birbiriyle ilişkilendirme*”¹⁰ gibi özellikleri saymıştır.

⁵ Apaydın, Yunus, “İbn Berhân”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XIX, 370.

⁶ Özaydın, Abdülkerim, “Nizamiye Medresesi”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, XXXIII, 188.

⁷ İbn Hallikân, *Vafayâtü'l-Ayân*, thk. İhsan Abbas, Dârü Sâdir, Beyrût 1398/1978, I, 99. ; İbn Kesîr, “*el-Bidâye ve'n-Nihâye*”, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrût-Lübnan 1412/1991, XII, 196.

⁸ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 12.

⁹ Safadî, Salahaddîn Halil b. Eybek, *el-Vâfi bi'l-Vafâyât*, thk. Ahmed Arnavut-Turkî Mustafa, Dârü İhyâü't-Türâsü'l Arabi, Beyrût-Lübnan 1420/2000, VII, 137.

¹⁰ Subkî, Abdülvehhab b. Ali. b. Abdilkâfi, et-*Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmud Muhammed et-Tannâhi, Dârü İhyâü't-Türâsü'l Arabi, h.771/1369, VI, 30.

İbnü'l Cevzî (ö.597/1258), İbn Berhân hakkında “*Aşırı bir zekâyâ sahipti ve usûl-i fikh'ta yetenekliydi.*”¹¹ demiştir. Ziriklî (ö.1893/1976) ve İsnevî “*Sorunların çözümünde darb-ı mesel olarak gösterilirdi.*”¹² demişlerdir.

İbn Berhân erken yaşta (39) vefat etmesine rağmen, olağanüstü bir zekâyâ sahip olması ve sahip olduğu diğer kişisel özellikler sayesinde sorunları kolayca çözmüştür. Âlimler arasında yüksek bir dereceye ulaşmış, Nizamiye Medreselerinde dersler vermiş, gece-gündüz ilimle uğraşarak hem öğrenmiş hem de öğretmiş ve usûl-i fikh alanında yaklaşık altı kitap yazmıştır. Akıllı ve zekâsı sayesinde kısa zamanda ilmî bir derinliğe ulaşmış, zorlukların üstesinden gelmiş ve ilmin inceliklerini elde etmeyi kolaylaştırmıştır. Birçok âlim uzun yaşamalarına rağmen, ilimle araştırmayla uzun vakit geçirmelerine rağmen İbn Berhân'ın elde ettiği dereceye ulaşamamışlardır. Bunu akıyla, zekâsıyla, küçük yaştan itibaren bıkmadan ilmin peşinden gitmesiyle, öğrencilere dersler vermesi ve ilim yolunda olmasıyla açıklayabiliriz.

1.3. Hocaları ve Öğrencileri

İbn Berhân gözlerini Bağdat'ta açmış ve kendisini ilmin içinde bulmuştur. Çünkü Bağdat ilim-irfan yeri ve ilmin merkeziydi. Öğrenciler ilim elde etmek için Bağdat'taki medreselere ve ders halkalarına akın ediyordu. Bağdat İslam medeniyetine yön veren âlimlere ev sahipliği yapıyordu. Bu âlimler görüşleriyle, yazdığı eserlerle, yetiştirdikleri talebelerle ve kalemlerinin keskinliğiyle İslam medeniyetinde çığır açmışlardır. Âlimler ilim elde etmek için genellikle şehir şehir gezerlerdi. İbn Berhan'ın hayatına baktığımızda bunu göremiyoruz. Bunu da İbn Berhân'ın ilmin merkezinde doğmasına ve âlimlerin arasında büyümesine bağlıyoruz. Bu sebepler İbn Berhân'ın Bağdat'ın dışına çıkmasını engellemiştir. İlmini, tahsilini kaynağından almış ve her zaman seçici davranmıştır. Âlimlerin meclisinde bulunmuş ve onlardan ilim tahsil etmiştir.

1.3.1. Hocaları

Ebû'l Vefa İbn Akîl (ö.513/1119): H.431'de Bağdat'ta doğmuştur. Usûl ilimlerine dair çalışmalarıyla tanınan ve Selefiyye içinde akılcılığın kapısını aralayan Hanbelî

¹¹ İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, XVII, 225.

¹² Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm Kamusu Terâcim*, Darü'l-İlmi'l-Melâyin, Beyrût-Lübnan 2002, I, 173; İsnevî, Cemaleddin Abdurrahim, *Tabakâtü's-Şafiyye*, thk. Abdullah el-Cübeyr, Darü'l-Ülüm, Riyâd 1400/1981, I, 208.

âlimidir. Kendisinin anlattığına göre pek azı Hanbeli olan yirmi üç hocadan başta Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf olmak üzere hemen hemen bütün İslami ilimlere dair dersler aldı. Ailesi Hanefî mezhebine bağlı olmasına rağmen O, Hanbelî mezhebine göre yetişmiştir. Kelam ilmini Mu'tezile mezhebine bağlı âlimlerden öğrendiği için Hanbelîler'in şiddetli hücumlarına maruz kalan İbn Akîl bu hocalarının derslerine gizlice devam etti. İslami konulara derin vukufu, kuvvetli hafızası, üstün zekâsı, güçlü muhakeme ve istidlal kabiliyeti sayesinde çağdaşları arasında temayüz edip devrinde Hanbelî mezhebinin önde gelen bir şahsiyeti oldu. Buna bağlı olarak Hanbeliyye'nin geleneksel çizgisini aşp akli istidlallere önem verdi.¹³

Yapılan yeni araştırmalarda İbn Akîl, ayetleri aklın ışığında te'vil eden ve Mu'tezile'nin tefsir yönteminden etkilenen müfessirler arasında gösterilir. Deliller arasında tercihe gitmenin keyfiyeti, Kitap ve Sünnet'le istidlalin nasıl gerçekleştirileceği, sahabe sözüne ve kıyasa yapılan itirazlarla bunların cevapları gibi usûl-i fıkıhın temel konuları üzerinde duran İbn Akîl, Hanbelî mezhebi çerçevesinde bunları çözümlemeye çalışmıştır. İbn Akîl, muhalif mezhep mensuplarıyla yürütülecek tartışmalara ilişkin kurallara da açıklık getirmiş, ayrıca Hanbeli mezhebine aykırı düşen fetvalar da vermiştir.¹⁴

İbn Akîl hayatı boyunca kitap okumak, eser telif etmek ve öğrenci yetiştirmekle meşgul olmuştur. Ebü'l-Muammer el-Ensârî, Ebu Bekir Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, Ebu Tâhir es-Silefî, İbn Nasır es-Selam, Ebu Bekir es-Sinci ve İbn Berhân onun yetiştirdiği öğrencilerden bazılarıdır. “*Resa'il Fi'l-Kur'an ve İşbâtü'l Harf ve's-Şavt Redden 'ale'l-Eş'ariyye, el-İrşad Fi Usuli'd-Din, el-Fünun ve el-Vâzıh Fi Usuli'l-Fıkıh*” adlı eserleri vardır. İbn Akîl, 12 Cemaziyelevvel h.513'te (21 Ağustos 1119) Bağdat'ta vefat etti ve Ahmed b. Hanbel'in kabri yanına defnedildi. Cenazesinde olayların çıktığı ve bazı Hanbelîler'in tabutuna saldırıp kefenini yırttıkları, bazı kimseleri de yaraladıkları nakledilir.¹⁵

Kiyâ el-Herrâsî (ö.504/1110): 5 Zilkade 450/1058 tarihinde Taberistan'da doğdu. Fıkıh ve usûlü ile tefsir, hadis, hilaf gibi ilimlerde uzmanlaştı. Hadise çok önem verirdi; münazaralarında hadislerden sıkça delil getirir, onları kıyasa tercih ederdi. Akli ve nakli ilimleri birleştirmiştir. Sağlam kişiliği, ciddiyeti, akıcı üslubu, üstün münazara yeteneği ve gür sesiyle dikkati çeken Herrâsî ulema arasında “Şemsü'l-İslam” lakabıyla anıldı. İmam

¹³ Yavuz, Yusuf Şevki, “İbn Akîl”, TDV. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XIX, s.301.

¹⁴ Yusuf Şevki, “İbn Akîl”, XIX, 302.

¹⁵ Yusuf Şevki, “İbn Akîl”, XIX, 303.

Şafii'nin görüşlerine taassup derecesinde bağlı olan ve Eş'ariyye akidesini savunan Herrâsî Rafizîyye, İmamiyye, Mu'tezile gibi mezheplerin görüşlerini şiddetle eleştirdi. Hasan Sabbah'ın İlkiya lakaplı oğlu ile karıştırılmasından kaynaklanan bir iftira sonucunda Batınlık'le suçlanıp hapsedildiyse de Müstazhir-Billah'ın tavassutu ve aralarında Ebü'l-Vefa İbn Akil'in de bulunduğu ulemanın hüsnü şahadetiyle ölümden kurtuldu. Bu iftira'nın bir sebebi de Herrasi'nin Ehl-i beyt'e duyduğu aşırı sevgi sebebiyle Yezid b. Muaviye'ye lanet etmenin cevazına fetva vermesi olabilir. 1 Muharrem 504/1110 tarihinde Bağdat'ta vefat eden Herrâsî Babüebrez Kabristanı'nda Ebu İshak eş-Şirazi'nin türbesinin yanına defnedildi. İbn Berhân da ondan fıkıh dersi almıştır. Ahkamü'l-Kur'an, Kitab-u usûli'd-din, Ta'lik fi usûl-i'l fikh, Şifâü'l-müstersîdin fi mesâil-i'l-müctehidîn gibi eserleri mevcuttur.¹⁶

Gazzâlî (ö.505/1111): H.450/1058'de yılında İran'ın Horasan bölgesinde dünyaya geldi. Hüccetülislam, Zeynüddin gibi lakaplarla anılır. Kur'an-ı Kerim, dil bilgisi, fıkıh, kelam dersleri almış ve daha sonra İslam medeniyetine öncülük etmiştir. Kelam, fıkıh ve tasavvuf alanında yazdığı eserler kendisinden sonra gelen âlimlere kaynak olmuştur. Nizamiye medreselerinde dersler vermiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. İbn Berhân Hanbeli mezhebinden ayrıldıktan sonra Gazzâlî'nin yanına gelmiş ve onun ders halkasında bulunmuştur. Vefatından sonra "İhyâ" derslerini İbn Berhân devam ettirmiştir. İbn Berhân usûl bilgisini Gazzâlî'den almıştır. İhyâ'ü 'ulûmıd-din, Tehâfütü'l-felâsife, el-Munkîz, el-Mustasfâ ve Mi'yârü'l-ilm gibi eserleri vardır. Gazzâlî 14 Cemaziyelahir h.505'te (18 Aralık 1111) tarihinde vefat etti.¹⁷

Ebû Bekr eş-Şâşî (ö.507/1114): Aslen Şaş (Taşkent) Türkleri'nden olup 7 Muharrem 427 (11 Kasım 1035) tarihinde Meyyâfârikin'de doğdu. Bağdat ve Mekke'de fıkıh ile cedel dersleri aldığı ve hadis dinlediği kişiler arasında İbnü's-Sabağ, Ebu Ya'la el-Ferra ve Ebu Bekir Muhammed b. Sabit el-Hucendi gibi âlimler bulunmaktadır. İbn Mahmuye diye tanınan Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Yezdi, Silefi, Şühde el-Katibe, İbn Ebu Rendeke et-Tartuşî, İbn Berhân ve Ebu Bekir İbnü'l-Arabi gibi şahsiyetler ondan fıkıh ve fıkıh usulü, cedel ve kelam dersleri aldı yahut hadis rivayet etti.¹⁸

Derslerine vezirler ve diğer devlet adamları da katılıyordu. Fıkhi görüşleri özellikle Nevevî'nin *el-Mecmû'u* olmak üzere Şafii fıkıh kitaplarında nakledilmiştir. 25 Şevval

¹⁶ Ünal, Abdülkerim, "Kiyâ el-Herrâsî" TDV. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIII, 126.

¹⁷ Çağrı, Mustafa, "Gazzâlî", TDV. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul XIII, 489.

¹⁸ Kallek, Cengiz, "Ebû Bekr eş-Şâşî" TDV. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXVIII, 369.

507'de (4 Nisan 1114) Bağdat'ta vefat eden Şaşı'nın kabri Babüebrez Kabristanı'nda hocası Şirazi'nin yanındadır. *Hilyetü'l-'ulema' fi Ma'ârifî Mezâhibil Fukahâ, el-'Umde fi Fûr'û'u's-Şâfi'iyye* eserleri mevcuttur.¹⁹

1.3.2. Öğrencileri

Abdullah b. Ali b. Said (ö.543/1148): Ebu Bekr eş-Şaşı, Kiya el-Herrâsî gibi büyük âlimlerden dersler almıştır. Usul derslerini İbn Berhân ve Ebu Abdullah el-Kayravânî'den almıştır. H.543/1148 yılında Halep'te vefat etmiştir.²⁰

Ebu'l Hüseyin es-Sâin (ö.563/1167): H.477 yılında doğmuştur. İlim tahsil etmek için 510 yılında Bağdat'a seyahat etmiştir. Fıkıh derslerini İbn Berhân'dan, kelam derslerini Abdullah b. Ebi Kudeyye'den, hadis derslerini Ebu Talip Zeynebî'den almıştır. H.511 yılında hacetmek için Mekke'ye gelse de ilim için Bağdat'a geri dönmüştür. H.563/1167 yılında Şam'da vefat etmiştir.²¹

Ebû Hasan Ebû Nizâr (ö.568/1172): 489 yılında Bağdat'ta doğdu. Nahiv ilmini öğrenmiştir. Usulu'l fıkıh derslerini İbn Berhân'dan almıştır. Kelam derslerini Ebu Abdullah el-Kayravânî'den, Hilâf'ı Esedi'l Mîhenî'den, Nahivi Kasbecî'den almıştır. 568 yılında Bağdat'ta vefat etmiş, Bab-ı Sağır'de defnedilmiştir.²²

Şerefeddin Ebi Said Abdullah b. Muhammed b. Hibetullah (ö.585/1189): H.492 yılında Musul'da doğdu. Asruniyye Medreselerinde dersler vermiştir. Şam'da Kâdu'l Kudât'lık yapmıştır. Usul derslerini İbn Berhân'dan, Fıkıh derslerini Ebu Muhammed Abdullah b. Kasım eş-Şehrezûrî'den almıştır. H.585 yılında vefat etmiştir.²³

1.4. İbn Berhân'ın Şâfiî Mezhebine Geçmesi

İbn Berhân, ilmi tahsilini Hanbelî mezhebine göre yapmaya başlamıştır. Hanbelî mezhebinin önde gelen âlimlerinden birisi olan İbn Akîl'den dersler almış ve onun görüşlerinden etkilenmiştir. İbn Berhân, ilim konusunda seçici davranmış ve her zaman âlimlerin meclisinde bulunmuştur. Dersler konusunda sadece bir mezhebe ya da bir âlime bağlı kalmamış, ilim nerede olursa kendisini orada bulmuştur. Hanefî, Malikî, Şâfiî ve

¹⁹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 18.

²⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 20.

²¹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 20.

²² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 20.

²³ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 21.

Hanbelî âlimlerden dersler almıştır. Bazen de Mu'tezile sohbetlerine de katılmıştır. Sonunda Hanbelî mezhebinden Şafî mezhebine geçmiştir.²⁴

Hanbelî âlim İbnü'l Cevzî, İbn Berhân'ın Şafî mezhebine geçmesini eserinde şöyle açıklamıştır: *"Başta Hanbeli mezhebine bağlı idi. İbn Akîl'den dersler aldı. Akıllı ve zeki olmasının yanı sıra usûl ve fîrû'da ileri düzeydeydi. Hanbelî mezhebine bağlı olanlar, onun sert ahlakına tahammül edemediler ve ona kin gütmeye başladılar. Şafî mezhebine geçti ve Gazzâlî ve Ebu Bekr Şâşî'den fıkıh dersleri almaya başladı. Şafî mezhebinin mensupları Hanbelilerin göstermediği vefayı gösterdiler ve O'na ikramda bulundular."*²⁵

İbnü'l Cevzî, Hanbelî mezhebine çok bağlı bir âlimdir. Mezhep bağlamında birçok eser yazmıştır. İbn Berhân'a Şafî mezhebine geçmesi sebebiyle "İbn Terkân(Dönek)"²⁶ lakabını vermiştir. Durum böyle olsa da İbnü'l Cevzî, hakikatı anlatmaktan alıkoymamıştır.

Eserin tahkikini yapan Ebû Zunejd bu konuyla ilgili şunları aktarır: *"İbn Berhân, hocası İbn Akîl'in te'vil, istinbat, Kitap ve Sünnet'le istidlalin nasıl gerçekleştirileceği gibi görüşlerinden etkilenmiştir. Aynı şekilde Mutezîlî âlimlerin sohbetine katılmıştır. Hanbelilerin İbn Berhân'a kin gütmeye sebebini bu olabileceği kanısındayız. Çünkü aynı durum hocası İbn Akîl için de geçerliydi. Çünkü O da Mutezîlîlerin sohbetine katılmış ve onlardan etkilenmiştir. İbn Akîl'e kin gütmelerine rağmen O, bu eleştirilere sabretmiştir."*²⁷

İbn Berhân ilme merakı nedeniyle daima ilmin peşinden koşmuştur. Hanbeli mezhebine bağlı olsa da diğer âlimlerden ders almaktan geri durmamıştır. O, mezhep ayrımı yapmadan ilim meclislerinde bulunmuştur. Çünkü İbn Berhân bunu kendisine ilke edinmişti. Hanbelilerin ona karşı kin beslemeleri, onun felsefesine tamamen ters düşüyordu. Çünkü eğer onlar gibi olsaydı kendini sınırlandırmış olacaktı. Bu da İbn Berhân'ın gerçek kimliğinin ortaya çıkarmasına sebep olmuştur. Hanbelilerin takındığı tavırdan dolayı, İbn Berhân'ın mezhep değiştirdiğini söyleyebiliriz. Fıkıh derslerini Hanbelî âlim İbn Akîl'den, Şafî âlimler Gazzâlî ve Ebu Bekr eş-Şâşî'den, Hadis derslerini Hanefî âlim Ebu Talip ez-Zeynebî'den (t.y.) alması, Malikî âlim Muhammed b. Abdullah el-Endülîsî (ö.543/1177) ile sohbet etmesi, Mutezîlîlerin sohbetlerinde bulunması onun

²⁴ İsnevî, et-Tabakâtü's-Şafîiyye, I, 208.

²⁵ İbnü'l Cevzî, el-Muntazam, XVII, 226.

²⁶ İbnü'l Cevzî, el-Muntazam, XVII, 226.

²⁷ İbn Berhân, el-Vüsûl ile'l-Usûl, I, 16.

ilme açık olduğunu ve mezhep taassubuna düşmediğini gösteriyor. Şafii mezhebine geçtikten sonra da birçok konuda fikirleriyle yalnız kalmış, yeri geldiğinde mezhebe ters görüşleri de olmuştur.

1.5. İlmî Kişiliği

1.5.1. İbn Berhân'ın Usûlcü Yönü

Tabakât kitaplarında İbn Berhân'ın usul konusunda uzmanlaştığına dikkat çekilmektedir. İbn Akîl, Kiyâ el-Herrâsî, Gazzâlî, Ebu Bekr eş-Şâşî ve gibi âlimlerden usul dersleri almış olmasının, Onu usul ilminde mütebahhir kıldığı söylenebilir.

Nitekim Tabakât yazarı Safedî (ö.764/1363) eserinde, İbn Berhân'ın usûl konusundaki uzmanlığı ile ilgili şunu nakleder: *“İlim isteme, ilimle uğraşma, ezber, tahkik, anlam çıkarma ve sorunların çözümü gibi konularda maharetliydi. Hatta usûl ve fîrû’ konusundaki geniş bilgisi sebebiyle darb-ı mesel olarak gösterildi. Bundan dolayı büyük âlimler arasında gösterildi.”*²⁸

İbn Hallikân (ö.681/1282) *“Usûl ve fîrû’ da deniz gibiydi.”*²⁹ Ziriklî, *“Usûl konusunda öne çıkmıştı.”*³⁰ İsnevî *“Mezhebin önde gelen âlimlerindendi. Usul alanında öne çıkmış, bununla ilgili kitaplar yazmıştır.”*³¹

1.5.2. İbn Berhân'ın Fıkîh Yönü

İbn Berhân, Şâfiî fukahasıdır. Fıkıh ve usûl ilmi birbirine bağlı olan ilimlerdir. Fıkıh ilmi, usûlun sonucudur. Usûlla ilgilenenler fıkıhla da uğraşmışlardır. Fıkha dair meşhur olmuş bir eseri yoktur. Ancak fıkhi konularla ilgili fetvaları bulunmaktadır. Subkî eserinde bununla ilgili şunları nakleder: *“İbn Salah Ebu Bekr Şâşî, oğlu Ahmed, İbn Berhân ve İbn Helevânî’den rivayetle bunların Beytülmâl arazisinde namaz kılmanın sahihliğini aktarmışlardır.”*³²

²⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 137.

²⁹ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-Ayân*, I, 9.

³⁰ Ziriklî, *el-A'lâm Kamus-ı Terâcim*, I, 173.

³¹ Çelebi Kâtip, *Keşfü'z-Zünûn*, Dârü'l-İhya et-Türâsü'l-Arabî, Beyrût-Lübnan t.y, II, 2001, 14. ; İsnevî, *et-Tabakâtü'sh-Şafiiyye*, I, 208

³² Sübkî, *et-Tabakâtü'sh-Şafiiyyeti'l-Kübra*, VI, 30.

İbn Berhân'ın ilmi kişiliği bunlarla sınırlı değildir. İhtilaf-ittifak konularında görüşlerini belirtmiş, ihya dersleri vermiş³³ ve Bağdat âhâlisi onu büyük bir âlim olarak kabul etmiştir.³⁴

1.6. Âlimler Arasındaki Yeri

Bağdat'ta ilmin içinde doğan, büyük âlimlerden ders alan ve kendini iyi bir şekilde yetiştiren İbn Berhân, sonraki hayatında bunu başkalarına aktarmaya çalışmıştır. İlim öğrenmek isteyenlerin yolculuğu onda biterdi. Talebeler ondan ders almak için kapısında beklerlerdi. Bıkmadan ve usanmadan gece-gündüz ilimle uğraşmıştır. Ondan İhyâ dersi almak isteyen bir gruba gündüzleri vaktinin olmadığını söylemiş ancak gece yarısı vakit bulabilmiştir.³⁵

İbn Berhân ilmiyle amel eden bir âlimdi. Öğrendiklerini başkalarına aktarabilmiş, kimsenin etkisi altında kalmamış ve görüşlerini açıkça dile getirmiştir. Onun zamanında Bağdat'ta birçok âlim bulunmasına rağmen talebelerin onun kapısını seçmesi bunun en büyük göstergesi olsa gerek. Öyleki gece-gündüz demeden ilim halkalarında kendini bulmuştur. Kısacık ömründe birçok eser yazması, görüşlerini açıkça dile getirmesi onu zamanının en büyük âlimlerinden birisi yapmıştır. Tabakât kitaplarında keskin zekâsı, sorunların çözümünde darb-ı mesel olarak gösterilmesi, delillerin tearuzu durumunda çözüme kavuşturması gibi özellikler zikredilmesi onun âlimler arasındaki önemi ve yerini açıklar. Günümüz üniversitelerine benzer özellikleri olan, döneminin en büyük ilim yuvası olan ve öğretici konusunda seçici davranılan Nizamiye Medreselerinde hocalık yapmıştır.

Zamanında dört büyük mezhebe mensup âlimlerle oturmuş, sohbet etmiş ve onlarla ilmi münakaşalarda bulunmuştur. İlim meclislerinde kendisine saygıda bulunmuş ve övücü ifadeler kullanılmıştır. Kendisinden sonra gelen âlimler de özellikle usul konularında ondan alıntı yapmışlardır. Bütün bunlar İbn Berhân'ın büyük bir âlim olduğunu ve İslam ilimlerine olan katkılarını ortaya çıkarıyor.

1.7. Vefatı

H.479/1086 yılında doğan, kendini ilmin içinde kendini bulan, ilimle uğraşan, zamanının büyük âlimlerinden dersler alan, usul alanında birçok eser yazan ve birçok öğrenci yetiştiren İbn Berhân Bağdat'ta vefat etmiştir. Tabakât kitapları ölüm tarihinde

³³ Sübkî, *et-Tabakâtü 'ş-Şafii 'yyeti 'l-Kübra*, VI, 30.

³⁴ Sübkî, *et-Tabakâtü 'ş-Şafii 'yyeti 'l-Kübra*, VI, 31.

³⁵ Sübkî, *et-Tabakâtü 'ş-Şafiiyyeti 'l-Kübra*, VI, 30.

ihtilafa düşmüşlerdir. Kâtip Çelebi h.517/1123'te³⁶, İbn Kesîr h.518/1124'de³⁷ ve Safedî h.520/1126'da³⁸ vefat ettiğini aktarmışlardır. İbnü'l Cevzî, es-Subkî ve Ziriklî eserlerinde İbn Berhân'ın vefat ettiği tarihi ayrıntılı bir şekilde nakletmişlerdir. Bu tarih de 18 Cemadü'l ûlâ h.518/1124'dir. Bağdat'ta Bab-ı İbriz'de defnedilmiştir.³⁹

İbn Berhân'ın kısa ömründe başkalarının elde edemediği kadar ilim elde etmesi, eser bırakması ve öğrenci yetiştirmesi onu günümüzde hâlâ konuşulmaya sevk etmiştir. Onun hakkında bir şeyler yazmamız ve onun eserinden faydalanarak aydınlanmamız İbn Berhân'ın sadakay-ı cariye bıraktığının bir göstergesidir. Kendisi ahirete irtihal etmiş olsa da geride bıraktığı ilimle konuşuluyor. Aslında bu, diğer âlimler için de geçerlidir. Bizlerden bin sene önce yaşamış olmalarına rağmen İslam Medeniyetine hâlâ bir yıldız gibi ışık tutmaktadırlar. Onların eserlerini okumamız ve onlardan faydalanmamız ne bizim ne de onların değerini düşürecektir. Onlar nasıl kendilerinden önceki âlimlerden dersler alarak kendilerini yetiştirmiş ve görüşlerini ifade etmişlerse bizler de aynı vazifeyi üstlenmiş durumdayız.

1.8. Eserleri

İbn Berhân erken yaşta vefat etmesine rağmen ömrü ilim tahsil etmekle ve te'lifle geçmiştir. Evde, Nizamiye medreselerinde, mescitlerde ders halkalarında gece-gündüz ilimle uğraşmıştır. İlme ulaşmak için büyük çaba sarf etmiş ve bütün vaktini buna ayırmıştır. Tabakât kitaplarında İbn Berhân'ın gece yarısına kadar ilimle meşgul olduğu ile ilgili rivayetlere yer verdik. Usûl-i fikh alanında altı eser yazmıştır. Ancak bunlardan bize ulaşmış eserleri *el-Vüsûl ile'l-Usûl* ve *el-Evsât'tır*.⁴⁰ Diğer dört kitabını âlimlerin ondan yaptıkları alıntılardan biliyoruz. Fıkıh, usul, hadis, ihtilaf, ittifak ve belağat ilimlerinde derin bir ilme sahip olmasına rağmen bu eserlerinden başka eseri olup olmaması konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Bu ilimlerle uğraşması bizde bu altı eseri dışında eserlerinin de olabileceği fikrini doğuruyor.

İbn Berhân, Hanbelî mezhebinden ayrıldıktan sonra Gazzâlî'den dersler almaya başlamıştır. Ona karşı derin bir saygı göstermiştir. Bu saygının bir göstergesi olarak eserine

³⁶ Çelebi, *Keşfü'z Zünûn*, II, 2014.

³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 19.

³⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VII, 137.

³⁹ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, VI, 31; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam* XVII, 226 ; Ziriklî, *el-A'lâm Kamusu Terâcim*, I, 173.

⁴⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 28.

el-Veciz, *el-Besît* ve *el-Vesît* ismini hocasınınki ile aynısı koymuştur. Bu hocasına olan sevgisini, saygısını ve övücünü gösterir.⁴¹

Geçmiş âlimlerin söylediklerinden hareketle usûl-i fikh alanındaki “*el-Vüsûl ile'l usûl*” eseri başvurulabilecek bir kaynak olarak gösterilebilir. Alıntılardan hareketle durum diğer kitapları için de geçerli olsa da elimizde mevcut olmadığı için bunlara ulaşamıyoruz. İbn Berhân’a nispet edilen kitaplar şunlardır; *el-Vecîz*, *el-Evsat*, *el-Besît*, *el-Vasît*, *et-Ta'cîz* ve *el-Vüsûl ile'l Usûl*.⁴²

1.8.1. el-Vecîz

Tabakât kitaplarının çoğunda bu kitap İbn Berhân’a nispet edilir. Bu kitaptan çokça alıntı yapıldığına göre en meşhur eseridir. Şevkânî, *İrşâdü'l Fuhûl* adlı eserinde yüze yakın konuda alıntı yapmıştır.⁴³ Eserinde alıntı yaptığı sayfaların numaraları şöyledir: 81, 87, 145, 175, 182, 186, 209, 242, 243, 271, 275. İsnevî, eserinde 50’ye yakın konuda İbn Berhân’dan alıntı yapmıştır. Bu eserdeki sayfa numaraları şöyledir: 30/1, 234/1, 20/2, 35/2, 55/2, 67/2, 74/2, 107/2, 133/2, 134/2, 173/2, 177/2, 179/2, 183/2. Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî de “*el-Burhân fî ‘ulûmi'l Kur'an*” adlı eserinde alıntılar yapmıştır.⁴⁴

1.8.2. el-Evsât

Bu eser de kendisinden yapılan nakillerin çokluğu bakımından *el-Veciz* kadar önemli görünmektedir. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö.1250/1834) “*İrşâdü'l-fuhûl*” adlı eserinde İbn Berhân’dan 10’a yakın konuda alıntı yapmıştır. Alıntı yaptığı sayfa numaraları şöyledir: 77, 130, 135, 136, 165, 177, 190, 246. İsnevî, “*Nihâyetü's-Sûl*” adlı eserinde İbn Berhân’dan alıntı yapmıştır. Sayfa numaraları şöyledir: 177/2, 281/2, 303/2, 313/2, 36/3, 147/3, 218/3.⁴⁵

1.8.3. el-Basît

Bu kitap İbn Berhân’a nispet edilmiş⁴⁶ olsa da bundan alıntı yapıldığına dair bir bilgiye ulaşamadık.

⁴¹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 28.

⁴² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 29.

⁴³ Ayrıca bkz; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdü'l- Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hak Min İlmi'l-Usul*, Dârü'l-Fadile, Riyâd h.1421/2000.

⁴⁴ İsnevî, *et-Tabakâtü's-Şâfiyye*, I, 208. ; İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 31.

⁴⁵ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 31.

⁴⁶ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 31.

1.8.4. el-Vasît

el-Basît eserinde olduğu gibi bu kitaptan alıntı yapılmamıştır. Sadece İbn Berhân'ın hocası olan Gazzâlî'ye ait bu isimle bir fûru' kitabı olduğunu biliyoruz. Hocasına olan sevgi ve saygısından ötürü eserine bu ismi vermesi muhtemeldir.⁴⁷

1.8.5. et-Tâ'cîz

Kaynaklarda adı geçmemekle birlikte İsnevî'nin "*Nihayetü's-Sûl*"de yaptığı alıntıdan (1, 430) müellifin bu isimde bir eseri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca *el-Basît* ve *el-Vasît* adlı eserlerinden söz edilmektedir. İsnevî, eserinde " İbn Berhân'a ait üç meşhur eseri vardır, bunlar; *el-Basît*, *el-Vasît*, *el-Vecîz* ve diğerleri" diye nakleder.⁴⁸

1.8.6. el-Vüsûl ile'l-Usûl

El-Evsât ile beraber günümüze ulaştığı bilinen eseri olup Abdülhamid Ali Ebu Züneyd tarafından tenkitli neşri yapılmıştır. Kâtib Çelebi (ö.1067/1657), muhtemelen bu eserin yine İbn Berhân'a ait *el-Vecîz'in* bir muhtasarı olduğunu söylemektedir.⁴⁹ Ancak İbn Berhan, *el-Vüsûl*'ün başında eserinin fıkıh usûlü sahasında yaptığı muhtasar bir çalışma olduğunu belirtmektedir. Bu ifadeden *el-Vüsûl*'ün başka bir kitabın muhtasarı değil müstakil bir eser olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰

Müellif bu eserinde Ebu İshak el-İsferâyînî, Bakıllânî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve gibi usulcülerin bazı görüşlerini eleştirirken Şafii usûlcülerinin çeşitli konularda ileri sürdükleri delilleri de isabetsiz ve yetersiz bulmuş, bunların yerine daha güçlü deliller ortaya koymaya çalışmıştır.⁵¹

Bu eserin İbn Berhân'a nispet edilmesi doğrudur. Buna delil olarak Celâleddin es-Süyûtî'nin eserinde dört konuda bu kitaptan alıntı yapmış olmasıdır. Diğer taraftan "*el-Vüsûl*" ismiyle bilinen başkasına ait bir eser yoktur. Bu eser Kahire kütüphanelerin bünyesinde mevcuttur.⁵²

"*el-Vüsûl*" eserinin kendisinden önceki eserlerle bağlantısı vardır. Öğrencinin hocasından etkilenmesinden daha doğal bir şey yoktur. Geçmişten günümüze bu böyle

⁴⁷ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 32.

⁴⁸ İsnevî, *et-Tabakâtü's-Şâfiyye*, I, 208

⁴⁹ Apaydın, "İbn Berhân", XIX, 370. ; Ayrıca bkz, Çelebi Kâtib, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 2001,2014.

⁵⁰ Apaydın, "İbn Berhân", XIX, 370.

⁵¹ Apaydın, "İbn Berhân", XIX, 70.

⁵² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 34.

devam etmiştir. İbn Berhân bu eserini yazarken kendi birikimini kullanmış, hocalarından alıntılar yapmıştır. Uslub ve tertib bakımından en yakın olduğu eser hocası Gazzâlî'nin "*el-Menhûl*" eseridir. Aynı şekilde konuların taksimi bakımından Cüveynî'nin "*el-Burhân*" adlı eserine benzemektedir.⁵³

⁵³ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 35.

BÖLÜM II

İSLAM HUKUKUNDA İCTİHAD

2.1. İctihadın Tanımı

2.1.1. Sözlük Anlamı

Kavramların tanımı yapılırken hangi kökten geldiklerinin incelenmesi, içeriklerinin daha doğru ve daha derinden anlaşılması için bir gerekliliktir. Bu açıdan ictihad kelimesinin dilsel yapısı ve anlamları üzerinde durmakta fayda vardır.

Kelimenin kök harflerinden oluşan mastarın, *cehd* ve *cühd* şeklinde farklı okunmasından kaynaklanan anlam farklılığı konusunda ise çeşitli görüşler vardır. İlk dönem sözlük yazarlarından Halil b. Ahmet (ö.175/791) *cehd* ve *cühd* kelimelerinin eş anlamlı olduğunu aktarmıştır.⁵⁴ İbn Fâris (ö.395/1004) de *cehd* ve *cühd* arasında anlam farklılığı olduğunu belirtmiştir. Ona göre *cehd*, “meşakkat” anlamına gelmektedir. Fakat meşakkate yakın olan şeylere de *cehd* denilebilir. *Cühd* ise “tâkat” yani azami güç anlamına gelmektedir.⁵⁵

İctihad, Arapça’da c-h-d kökünden türemiş bir kelimedir. *Cehd* veya *cühd* şeklinde okunan bu kelime, *meşakkat* ve *tâkat* anlamına gelmekte, ictihad kalıbına girdiğinde ise “meşakkati yüklenmek” ve “tâkat ve güç harcamak” anlamlarını ihtiva etmektedir.⁵⁶

Cessâs (ö.370/981), ilim ehlinin örfünde ictihadın hangi anlama geldiğini belirtmeden önce, “ictihad, amaç edindiği ve araştırdığı hususta müctehidin bütün gayretini sarf etmesidir” demektedir.⁵⁷ Gazzâlî’ye göre, “İctihad sözlükte, herhangi bir işi gerçekleştirme yolunda olanca gücü harcamaktan ibaret olup sadece külfetli ve meşakkatli işler hakkında

⁵⁴ Halil b. Ahmed, el-Ferâhidî, c-h-d maddesi, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdi el- Mahzûmî, İbrâhim es-Samerrâî, Dâru'l-Hilâl, t.y. III, 386.

⁵⁵ Kazvîni, Ahmed İbn Fâris b. Zekerîyyâ, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1979, I, 487.

⁵⁶ Cemaluddîn Muhammed b. Mukram İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût h.1414 , (c-h-d mad.) III, 133.

⁵⁷ Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali Râzi, *Fusû'l fi'l-Usûl*, thk. Uceyl Câsîm en-Neşemî, et-Turâsü'l-İslâmî, 1414/1994, IV, 274.

kullanılır. Mesela değirmen taşını taşıma hakkında ictihad kelimesi kullanılır fakat bir hardal tanesini ya da çekirdeği taşıma hakkında kullanılmaz.” olarak açıklar.⁵⁸

Lâmişi (ö.522/1128), ictihadın sözlük anlamını “meşakkatli bir şeyi elde etme yolunda olanca gücü harcamaktır” olarak tanımlar.⁵⁹

2.1.2. Terim Anlamı

Terim olarak ictihadın ekol ve fakihlerin farklı bakış açılarını ve kavramın içeriğinde zamanla görülen genişlemeyi yansıtacak şekilde birçok tanımı yapılmış olup bunların ortak noktasını "fakihi herhangi bir şer'i hüküm hakkında zanni bilgiye ulaşabilmek için bütün gücünü harcaması" fikri teşkil eder.⁶⁰

İctihadın fıkıh usûlünün temel kavramlarından biri haline gelip konu etrafında zengin doktriner tartışmaların doğması mezheplerin teşekkül ettiği ileri dönemlerdeki fıkhi gelişmelerin ürünüdür. Ancak ictihad, sınırlı sayı ve kapsamdaki nasların çeşitli yorumlara tabi tutularak yeni ve farklı olaylara uygulanması yani nas-olgu ilişkisinin kurulması yönündeki fikri çabayı temsil ettiğinden böyle bir anlayış ve faaliyetin şer'i ahkâmın mükelleflere bildiriminin ardından, yani vahiy ve sünnet süreciyle birlikte başlamış olması tabiidir.⁶¹

Usûl alanında bize ulaşmış en eski kitap İmam Şafî'nin (ö.204/820) *er-Risâle* adlı kitabıdır. O kitabında ictihadın kıyastan ibaret olduğunu açıklar: “Her hadise hakkında ya ona ait bir hüküm vardır veya hak olan hükmün yolunu gösteren bir delalet vardır. Hâdisenin sarih hükmü varsa buna uymak gereklidir. Eğer muayyen bir hüküm yoksa hâdisenin hak olan hükmüne götüren yolun delili ictihad ile aranır; ictihad da kıyastan ibarettir.”⁶²

İmam Şafî'den sonra gelen âlimler bu eş anlamlılığı ortadan kaldırmışlar ve ictihadın anlamını geniş bir alana yaymışlardır. İctihadın üç manası vardır; Bunlardan birincisi şer'i kıyastır. Kıyas şeklinde gerçekleşen ictihad, bir illete dayanmaktadır. İkinci anlamı zanni

⁵⁸ Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Süleyman Aşkar, Müessesetü'r-Risâle, Riyâd 1997, II, 382.

⁵⁹ Lâmişi, Ebû Senâ Mahmud b.Zeyd, *Kitâbü'n fi Usûlu'l-Fıkh*, tah. Abdülmecid Türkî, Daru'l-Ğarbu'l Arabî Beyrût 1995, s.201.

⁶⁰ Apaydın, “İctihad”, XXI, 432.

⁶¹ Apaydın, “İctihad”, XXI, 432.

⁶² Şafî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, thk. Ahmet Muhammed Şakir, Dârü'l-Kütübü'l-İlmî, t.y. Beyrût-Lübnan, s.477.

galip ile hüküm elde etmektir. Namaz vakitleri, kible vb. Üçüncü anlamı ise usûl ile yapılan istidlaldır.

İctihad ile ilgili farklı tanımlar yapılmıştır. Bunlar;

- “Dinin hükümlerini öğrenmeyi talep yolunda müctehidin olanca gücünü sarfetmesi.”⁶³
- “İctihad, amaç edindiği ve araştırdığı hususta müctehidin bütün gayretini sarf etmesidir. Şu kadar var ki örfte ictihad, hakkında Allah'ın hükmünü bildirecek bir delil bulunmayan hadiselerin hükümlerine has kılınmıştır. Allahın hükmünü bildirecek bir delilin bulunması halinde, bu delilden istidlâl etme işlemi, ictihad olarak adlandırılmaz.”⁶⁴
- “Kişinin Allah’a kulluk edebilmesi için ihtiyaç duyduğu şeyleri Kur’an ve sahih Sünnet’te arama hususunda kendisini yorması” demektir.⁶⁵
- “Bir meselenin hükmüne dair kesin bir bilgi (ilm) ya da güçlü bir kanâat elde etmek için olanca gücü tüketmektir.”⁶⁶
- “Dinî konularla ilgili bir husus üzerinde düşünülürken olanca gücün sarfedilmesi”⁶⁷

İctihâd kelimesinin ıstılâhi mânâsının lugat mânâsından çok farkı yoktur. Yapılan çalışma, gösterilen gayret herhangi bir şeye yönelik değil de dini bir hükmü usûl ve kaidelerine başvurarak öğrenmeye yönelik olduğunda buna da ıstılâhî mânâda ictihâd denir.⁶⁸ Bununla birlikte usûlcüler ictihad kavramını kendi bakış açılarıyla tanımlamış olsalar da ortak noktanın fakihin şer‘i hüküm hakkında zanni bilgiye ulaşmak için bütün gücünü harcaması olarak söyleyebiliriz.

İslam'da Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti dini hükümlerin asli iki kaynağı ve belirleyicisi olmakla birlikte bunların kabulü, anlaşılması ve yorumlanması akılla mümkündür. Bu sebeple nakil ve akıl birbirini dengeleyen bir işlev ve öneme sahip olmuş. ictihad da nakil karşısında aklın bu işlevini temsil eden kavramlar arasında merkezi bir yer

⁶³ Gazzâli, *el-Mustasfâ*, II, 382.

⁶⁴ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, II, 274.

⁶⁵ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed, *el-İhkâm fî Usûli'l-İhkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, t.y. Beyrût, VIII, 133.

⁶⁶ Şâtibi, İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-Muvafakât*, Darû İbn Affân, Suud, t.y. V, 14.

⁶⁷ Karafî, Şihâbetin Ebû Abbas Ahmed b. İdris, *Tenkihu'l-Füsul*, Dârü'l-Fıkr, Beyrût-Lübnan 1424/2004, s.336.

⁶⁸ Muhammed, Yahyâ, *el-İctihâd ve't-Taklîd ve'l-İttibâ ve'n-Nazar*, el-Enşâru'l-Arabiyye, s.21.

işgal etmiştir. Kıyas, re'y, istidlal, istinbat, fıkıh gibi yakın içeriklere sahip kavramlarla birlikte ictihad, nasların lafız, mana ve bilinçli boşluklarında gizli şer'i-ameli ahkâmı ortaya çıkarmaya yönelik beşeri çabayı ifade eder.⁶⁹

Usûlcüler ictihad kavramını tanımlarken bulundukları zaman ve bağlı oldukları mezhepler birer etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim İmam Şafîi bulunduğu zaman itibariyle ictihad ve kıyası aynı görmüştür. Çünkü o zamana kadar ictihad geniş anlamda tanımlanmamıştır. İbn Hazm'ın (ö.456/1064) tanımına baktığımızda ise mezhep faktörü ortaya çıkmaktadır. Onun yaptığı tanım diğerlerinden farklıdır. İbn Hazm, mensubu olduğu zâhirî anlayışa uygun olarak, ictihâdın sadece Kur'ân ve Sünnet'i anlamayla sınırlı olduğunu ifade etmekte ve re'ye dayalı ictihâd şekillerini meşrû görmediğinden tanımında bunlara yer vermemektedir.

Günümüz İslam hukukçusu Hayrettin Karaman bununla ilgili, tatbikatta “dini anlamak ve ameli hayata tatbik etmek” şeklinde özetleyebileceğimiz ictihadı, iki farklı sahada cereyan ettiğini söylemiştir:

1.Nasların bulunmadığı yerlerde; kıyas, istihsan, maslahat, istishab vb. yollar ile cereyan etmesidir.

*2.Nasların bulunduğu zaman ve yerlerde; onları anlamak, sözlerin maksud ve medhullerini tayin etmek usul ve yolları ile ictihadda bulunmaktır.*⁷⁰

2.2. İctihadın Temel Özellikleri

İctihad, uygulamada ve tafsili delillerden ameli hüküm çıkarmada bütün gücü harcamadan ibarettir. Bu tanımlardan hareketle, ictihâdın temel özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a) İctihâdda bütün çaba harcanmalıdır. Müctehid olanca gücüyle konuyu araştırmalı, kendini konuyu anlayabilecek ve ictihadda bulunabilecek seviyeye getirmelidir. İctihâdı eksik hale getiren ya da eleştiriye götürebilecek bir gayretsizlik bulunmamalıdır. Bu da konuyla ilgili bütün delillere ulaşmayı, bu deliller üzerinde düşünmeyi ve usul kaideleriyle ilişkilendirmeyi gerektirmektedir. Konuyu ayrıntılı bir şekilde bilmek ya da ezberlemek ictihad için yetmez. Çünkü müctehid elde ettiği

⁶⁹ Apaydın, “İctihad”, XXI, 432.

⁷⁰ Karaman, Hayrettin, *İslam Hukukunda İctihad*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s.22.

bilgileri akıl süzgecinden geçirmeli, deliller arasında bir ilişki kurmalı ve konuyu dinin ruhuna uygun olarak çözüme kavuşturması gerekmektedir. Bunun gerçekleşmesi kolay değildir. Bu durum çalışmaya, çabalamaya, araştırmaya ve kendini ilme vermeye bağlıdır.⁷¹

- b) İctihâdda bulunan kimsenin fakîh olması gerekmektedir. Fakîh kelimesi yerine bazı tanımlarda müctehid kelimesi de kullanılmaktadır. Her iki kelime için aslında anlamamız gereken ilmi donanıma sahip olmaktır. Usul kitaplarında müctehid olacak kişide aranacak şartlar başlığı altında kimin icthad edebileceği belirtilmiştir. Bu şartlar içinde Kur'an-ı Kerim'i bilmek, Arap dilini bilmek, Sünnet'i bilmek, usûl-ı fikhî bilmek, İcma konularını bilmek, Şeriatın gaye ve maksatlarını bilmek ve içtihada fitraten kabiliyetli olmak,⁷² Kitap ve Sünnetin nasih-mensuhunu bilmek⁷³ vardır.
- c) İctihâd, amelî şer'î hükümleri elde etmeye yönelik olmalıdır. Bu açıdan şer'î olmayan konular ya da şer'î olsa bile amelî olmayan konulardaki akıl yürütmeler ıstılâhî olarak icthâd diye isimlendirilmemektedir. Lüğâvî, aklî ve fiziki konularda bir hükme ulaşmak için harcanan gayret, icthâd kapsamına girmemektedir.⁷⁴ Hakkında icthad edilebilecek hususlar, hakkında kati delil olmayan her şer'î hükümdür.
- d) Usûlcüler icthadın sahası hakkında "Mevrid-ı nasda içtihada mesağ yoktur"⁷⁵ kaidesini koymuşlardır. Yani hükmü hakkında delâleti kat'î bir nas bulunan meselede icthada yer yoktur. Meselâ kelime-i şهادeti söylemek, beş vakit namazın, orucun, zekâtın, haccın farziyeti, zina, hırsızlık, içki içme, adam öldürmenin haramlığı, şer'an bunlara takdir edilen cezalar, zekât ve öşürdeki şer'î ölçüler; hata ile öldürme, zihar ve yemin keffareti gibi miktarı tesbit edilmiş keffaretler... Bütün bu hükümler nasların, başka her hangi bir manaya ihtimal bırakmayacak şekilde açıkça delâlet ettiği hükümlerdir. Bu naslar ya Kur'an'daki

⁷¹ Zeydan, Abdulkerim, *el-Vecîz fî Usûlî'l-Fikh*, Risâletün-Nâşirun, Beyrût-Lübnan 2015, s.376.

⁷² Zeydan, *el-Vecîz fî Usûlî'l-Fikh*, s.376.

⁷³ Şaban, Zekiyuddîn, *Usûlu'l Fikhî'l-İslâmî*, Darü'l-Kütüb, Beyrût-Lübnan 1971, s.413.

⁷⁴ Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hak Min İlmi'l-Usûl*, Dârül-Fadile, Riyâd 1421/2000, s.1034.

⁷⁵ Ayrıca bkz. Orhan, Fatih, "Şer'î Hükümlerin Değişimi ve Mevrid-i Nasta İctihada Mesağ Yoktur Kaidesi Muktezasınca Bu Değişimin Sınırı", *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi*, (Adana, 4-5 Mayıs, 2018), ed. Munir Yıldırım, s.217-29, Akademisyen Kitabevi 2018.

sîgaları veya sünnetin beyan etmesi sebebiyle açıktır, dolayısıyla ictihada ihtiyaç olmadığı gibi cevaz da yoktur.⁷⁶

2.3. İctihad'ın Şartları

Müctehid, "gerekli şartları kendinde toplayarak şer'i hükümleri çıkarma melekesini elde eden kişi" olarak tanımlansa bile bu şartların ne olduğu usulcüler arasında tartışmalıdır.⁷⁷ İslâm hukukunda ictihâd, hem ilmî bir faaliyet olarak hem de pratik sonuçları açısından son derece önemli olduğu için ictihâd yapacak kişilerde bulunması gereken vasıflar önem arz eden bir konu olmuştur. Bu vasıflar, İslâm hukuk usûlünde genellikle *ehliyyetü'l-ictihâd* ve *şurûtü'l-ictihâd*⁷⁸ kavramları ile ifade edilmektedir. Bu konu hakkında büyük bir titizlikle durulmasının sebebi, hem nasslarda ifade edilen hükümlerin doğru bir şekilde tespit edilmesi hem de yeni hadiseler karşısında konacak hükümlerin İslâm'ın ruhuna aykırı olmaması için duyulan hassasiyettir.

Hız. Peygamber zamanında müctehitte bulunması gereken şartlar kesin olarak zikredilmediği için bu dönem için yapılmış bir ictihâd ehliyeti tanımından söz edemeyiz. Müctehidde bulunması gerekli özellikler bağlamında sahabe ve tabiînden çeşitli görüşler nakledilmiş ise de konuyla ilgili bilgiler usûl-i fıkıhın tedvini ile olmuştur. Nitekim İmam Şâfiî, elimize ulaşan en eski fıkıh usûlü eseri kabul edilen *er-Risâle*'sinde ictihâd şartları içerisinde sayılabilecek hususlara yer yer vermektedir. Örneğin o istihsân konusundaki eleştirilerini ifade ederken "bu konuda sadece haberleri bilenler bir şey söyleyebilir" şeklinde bir ifade kullanmaktadır.⁷⁹ İmam Şâfiî'nin daha açık ve detaylı bir şekilde ictihâd şartlarından bahsettiği ifadeleri de vardır. Şâfiî, "Allah, Rasulullah'tan sonra hiç kimseye daha önce geçen bir ilim olmaksızın (dinde) söz söyleme hakkı tanımamıştır"⁸⁰ dedikten sonra bahsettiği ilmi daha detaylı bir şekilde açıklamaktadır. İmam Şâfiî eserinde ictihad ehliyetinin şartları olarak şunları saymıştır;⁸¹

- Allah'ın kitabını bilmek
- Geçmiş sünnetleri, selefî görüşlerini, fakihlerin icmâ ve ihtilaflarını bilmek.
- Arap dilini bilmek

⁷⁶ Zuhaylî, Vehbe, *Usûlul Fıkhi'l-İslâmî*, Darü'l-Fıkr, Dimeşk, 1986, s.1052, 1053.

⁷⁷ Apaydın, "İctihad", s.437.

⁷⁸ Zeydan, *el-Veciz fi Usûlul Fıkhi*, s.402.

⁷⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, s.507.

⁸⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, s.507.

⁸¹ Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, tah. Rıfât Fevzi Abdullah, Dârü'l-Vefâ, 2001, s.227.

- Akli yeterliliğe sahip olmak. Birbirine benzer olan şeyleri ayırt edebilmek.
- Aceleden sakınmak ve meseleyi iyice tahkik etmedikçe görüş beyan etmemek.
- Söylediğini neye dayanarak söylediğini; terk ettiğini de niçin terk ettiğini bilmek. Bu uğurda elden gelen bütün gayreti sarf etmek ve insaf duygusunu elden bırakmamak.⁸²

İmam Şafî'nin tespitinden de anlaşıldığı gibi müctehidde aranan şartların en önemlileri; Kitâb, Sünnet, İcmâ, Kıyâs ve Arapça bilgisidir. Bu beş temel üzerinde Fıkıh usûlü âlimlerinin geneli hem fikirdirler.⁸³ Bu şartları biraz daha detaylı bir şekilde incelememiz, konuyla ilgili farklı tartışmaları görebilmemiz için önemli olacaktır.

2.3.1. Kur'an İlmine Sahip Olmak

Kuran-ı Kerim İslâm dinin en temel kaynağı ve hükümlerin istinbat edileceği ilk merciidir. Kıyamete kadar korunması Allah tarafından garanti altına alınan Kuran-ı Kerim şariatın ana kaynağı olarak, Müctehidler tarafından bilinmesi gerekli olan ilk kaynaktır. Fakat “Kur’ân ilmi” ifadesi oldukça geniştir. Bu nedenle, ictihâd edebilmek için Kur’ân ile ilgili bütün hususların bilinmesinin gerekli olup olmadığı usûlcüler tarafından tartışılan konulardandır.⁸⁴

Gazzâlî, bu konuyla ilgili eserinde şunlara yer vermektedir; “Allah’ın Kitab’ı asıldır. Onu bilmek gereklidir. Ancak bundan iki husus hafifletilebilir: İlki; Kitab’ın hepsini bilmek şart olmayıp beş yüz kadar olan ahkâm ayetlerini bilmek kâfidir. İkincisi; Bu ayetleri ezbere bilmek de şart değildir. Kişinin ihtiyaç duyduğu ayetlerin yerlerini bulabilecek durumda olması yeterlidir. Tabî ki hüküm istinbât ettiği ayetin veya hadisin mensûh olmadığını da bilmelidir.”⁸⁵

Kur’ân’ı bilmekten maksat, onun anlamlarını hem dil açısından hem teşrî’i açıdan kuşatmaktır. Dil açısından kuşatma, onun müfredatını-mürekkebâtını (basit ve birleşik yapılarını) ve ifade hususiyetlerini bilmekle olur. Bu da, ya Arap muhitinde yetişip Arap dilinin inceliklerini kavramak suretiyle, yani tabîî yolla, ya da büyük bir emek sarf edip sarf, nahiv, edebiyat ve belagat gibi Arap dili ile ilgili bilgileri nazarî ve tatbikî olarak öğrenmek suretiyle gerçekleşir. Teşrî’î açıdan kuşatma ise, hükümlerin konuş gerekçelerini,

⁸² Şafî *el-Ümm*, s.227.

⁸³ Şafî, *el-Ümm* s.227. ; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s.383-85. ; Zeydan, *el-Veciz fî Usûlî'l-Fıkh*, s.402-05,

⁸⁴ Zeydan, *el-Veciz fî Usûlî'l-Fıkh*, s.403. ; Apaydın, “İctihâd”, s.438.

⁸⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 383.

ibare, işaret, iktizâ, mantûk, mefhûm gibi lâfızların manalara ve hükümlere delâlet şekilleri ile lâfzın, âmm, hâss, müşterek, mücmel, müfesser, müşkil, muhkem, hafî, zahîr gibi kısımlarını istinbat işleminde bunları kullanabilecek ölçüde her birinin hükmünü bilmekle olur. Mutlak ictihad mertebesine erişebilmek için Kur'an'ın bütün âyetlerini bilmek şart olmayıp, şer'î-amelî hükümler hakkındaki âyetleri bilmek yeterlidir.⁸⁶

2.3.2. Sünnet'i Bilmek

Müctehidin hadisleri bilmesi şartı da Kur'an'ı bilme gibi bir yaklaşımla ele alınır ve sadece ahkâm hadislerini bilmesi yeterli görülür; hadisleri ezbere bilmesi şartı genelde aranmaz. Gazzâlî, müctehidin elinin altında Ebu Dâvûd'un veya Beyhakî'nin *es-Sünen*'i gibi ahkâm hadislerini toplayan temel bir kitabın bulunmasını yeterli görmüştür.⁸⁷

İslâm'ın ikinci temel kaynağı olan Ahkâm Hadis'lerinin bilinmesine âlimler, neredeyse Kuran-ı Kerim'in bilinmesi kadar önem vermişlerdir. Bu önemin göstergesi olarak İmâm Evzâî'ye nispet edilen şu söz oldukça dikkat çekicidir: “Kur'an'ın Sünnet'e olan ihtiyâc, Sünnet'in Kur'an'a olan ihtiyacından daha ziyadedir.”⁸⁸ Bunu Kur'an'ı anlama açısından anlamak gerekir. Zira Kur'an'daki hükümler geneldir. Bizlerin bunlarda kastedilen şeyleri anlaması güçtür. İşte burada sünnet devreye girmektedir. Bir müctehidin sünneti de bilmesi gerekir. Mütevâtir, meşhur ve âhâd sünneti bilmesi, hadîslerin manalarını anlaması, vürûd sebeplerini kuvvet ve sıhhat bakımından hadislerin derecelerini, hadisler arasında tercih yapma kaidelerini, hadislerin nâsih ve mensûh olanlarını bilmesi şarttır.⁸⁹

Müctehidin bütün hadislerin hepsini bilmesi şart değildir; sadece ahkâm hadislerini bilmesi kâfidir. Bu hadisleri bilmiş olmak için, onları ezbere bilmek lazım değildir. Müctehidin sahîh hadis ve Sünnet kitaplarına sâhib olması, ahkâm hadislerinin bu kitablardaki yerlerini bilmesi kâfidir. Âlimler ahkâm hadislerini bir araya toplamaya itina göstermişler ve hususta eserler yazarak ahkâm hadislerini fıkıh mevzûlarına göre tertîb etmişler, kısa veya uzunca şerhler yazmışlar, hadislerin ihtiva ettiği hükümleri açıklamışlar, muhtelif beldelerin ileri gelen fakihlerinin görüşleri arasında mukayesede bulunmuşlar ve hadislerin senedleri hususunda bilgi vermişlerdir. Bu eserler, müctehide

⁸⁶ Şaban, *Usûl'l-Fıkh'l-İslâmî*, s.408

⁸⁷ Apaydın, “İctihad”, s.438.

⁸⁸ Şâtibî, *el-Muvafakât*, IV, 345.

⁸⁹ Zeydan, *el-Vecîz fî Usûl'l-Fıkh*, s.404.

ahkâm ayetlerinin tesbîtinî, manalarının ve hükümlerinin anlaşılmasını kolaylaştıran vesilelerdendir.⁹⁰

2.3.3. İcmâ ve İhtilâf Edilen Konuları Bilmek

Karşılaştığı ve hakkında ictihadda bulunduğu meselelerde icmâ'ya aykırı harekette bulunmamak için müctehidin, hangi mevzu ve meseleler üzerinde icmâ hâsıl olduysa onları bilmesi mecburîdir. Bazı usûlcüler ise bunu bilmeyi zorunlu görmeyerek “hasen” kabul etmişlerdir.⁹¹ Bu görüş farklılığı, icmâ ve ihtilaf kelimelerine yüklenen anlamdan kaynaklanmaktadır. Eğer hakkında icmâ edilen konulardan herkesçe bilinen ve tevatürle bize kadar ulaşan kat'î hükümler kastediliyorsa bu hususları bilmek şarttır. Bu meselelerde icmâ'nın olduğu tevatür yoluyla bize ulaşmıştır. Örneğin Cuma namazının farz oluşu, miras hisseleri, evlenilmesi haram olan kadınlar gibi konulardandır. Fakat icmâ'nın geniş yorumlanması ile birlikte oluşan anlayışa göre icmâ topluca yapılan bir ictihâddır. Bu durumda böyle bir ictihâdın varlığını bilmek şart değildir. Burada önemli olan icmânın varlığını bilmek değil; icmâyı aykırı ictihâd etmemiş olmaktır. Bir müctehid herhangi bir konu hakkındaki icmâdan bîhaber olsa da o icmâ ile çelişmeyen bir ictihâdda bulunabilir. Gazzâlî, hakkında icmâ ve ihtilaf edilen meseleleri bilmenin gerekliliği üzerinde durarak müctehidin, muhalefet etmemek için nassı bilmesi gerektiği gibi icmâyı da bilmesinin gerekli olduğunu söylemiştir.⁹²

İcmâ ve ihtilafın bilinmesi şartı, İslâm hukûkunun uygulanması açısından da oldukça önemlidir. İcmâyı bilmeyen bir müctehid, icmâyı aykırı bir hükme ulaşabilir. Bu durumda toplum nezdinde geçerliliği olmayan bir hüküm ileri sürerek hem kendi saygınlığını yitirebilir hem de diğer görüşlerinin kabul edilebilirliğini zedelemiş olur. Zira böyle bir hüküm tatbika uygun olmayacaktır. Diğer taraftan ihtilafın bilinmesi ise özellikle maslahatlar konusunda yapılan ictihâdlarda toplumun yapısına en uygun hükmün elde edilmesi bakımından oldukça önemlidir. Çünkü bu sayede birçok ihtimalin gözden geçirilerek elenmesi mümkün olacaktır. Bu açıdan Hz. Peygamber asrından bu yana gerçekleştirilen icmâları dikkate almak bir taklîd olarak değerlendirilmemelidir. Aynı şekilde diğer âlimlerin ortaya sürdükleri farklı yaklaşımları dikkate almak da müctehidin özgürlüğü ile çelişmez.

⁹⁰ Zeydan, *el-Vecîz fî Usûlî'l-Fıkh*, s.404.

⁹¹ Âmidî, Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fî Usûlî'l-Ahkâm*, Dârü'l-Semi'î, Riyâd 2003, IV, 198.

⁹² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 384.

2.3.4. Arap Dilini İyi Bilmek

Müctehidin Arapça'yı bilmesi şartı, şer'i hükümlerin iki temel kaynağı olan Kitap ve Sünnet'in Arapça olması sebebiyledir. Bu bilginin asgari sınırı Gazzali'nin de ifadesiyle Arap'ın hitabını ve kullanım adedini anlayabilecek ve sözün açığını kapalıasını, hakikatini mecazını, özelini genelini, doğrudan ya da detaylı anlamını birbirinden ayırabilecek seviye olup Arap dilcileri ölçüsünde bir dil bilgisine sahip bulunmak şart görülmemiştir.⁹³

Kuran-ı Kerim, Arap lisanıyla nazil olduğundan ve İslâm dini, ilk olarak Arap toplumunda doğup oradan bütün insanlığa yayıldığından Arapça bilmenin Kur'ân ve hadisleri anlamadaki rolü inkâr edilemez. İslâm'ın doğduğu, yaşadığı, uygulandığı ilk kültür Arap kültürüdür. Bu sebeptendir ki İslâm'ın iyi anlaşılması Arap kültürünün de iyi anlaşılmasına bağlıdır. Arapça'nın bilinmesi ise sadece Arapçanın dil ve gramer özelliklerinin bilinmesi anlamına gelmemektedir. Dil aynı zamanda Arap kültürüne dair çeşitli unsurları da bünyesinde taşımaktadır. Bu nedenle Arap dili ile Kur'ân'ın indiği yer ve dönemdeki Arap kültürü arasında çok güçlü bir bağ olduğunu söylemek mümkündür. İmam Şafiî'nin "Arap dilini bilmeyenleri kıyas yapamayacaklar arasında sayması"⁹⁴ bu hususu çok güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır.

2.3.5. Fıkıh Usûlünü Bilmek

Fıkıh usûlü, ictihadın temelidir. O olmadan, müctehidin esas gayesi olan tafsîlî delillerinden şer'î hükümleri çıkarma işini başarması imkânsızdır. Çünkü tafsîlî deliller bu hükümlere delâlet ederken, emir, nehiy, âmm, hâss gibi değişik şekiller içinde bulunur. Hüküm istinbatında bu şekillerin ve her birinin hükmünün bilinmesi zaruridir. Bu şekilleri ve hükümlerini açıklamayı üstlenen ilim ise fıkıh usulüdür.

İctihad edecek kişinin, diğer müctehidlerce konmuş ve usul kitaplarında tedvin edilmiş kuralları bilmesi yeterli değildir. Usul ilmi tedvin edilmeden önceki müctehid imamların kavradıkları şekilde, bu kuralları bizzat kavramış olmalıdır. Bu noktaya ulaşabilmek için ise, şer'î kaynaklara çok iyi nüfuz etmesi, Arap diline tam bir vukuf kesbetmesi, Arapçada lâfızların ve manaların kullanılış şekillerini dil bilginleri arasında da üstün bir mevkiye çıkaracak ölçüde bilmesi gerekir.⁹⁵

⁹³ Apaydın, "İctihad", s.438.

⁹⁴ Şafiî, *er-Risâle*, s.491.

⁹⁵ Şaban, *Usûlul Fıkhi'l-İslâmî*, s.412.

2.3.6. Makâsıdı Bilmek

İslâm hukukunun ana gayelerini bilmek, hikmet ve hedeflerini kavramış olmak gerekir. Bu, şer'î hükümlerin hangi olaylar hakkında geldiğini, bunların birçoğunda Şâri'in işaret ettiği illet ve hikmetleri inceleyip, tüme varım metodu ile sonuçlar çıkarmak suretiyle olur. Aynı zamanda müctehidin, hakkında nass bulunmayan olayları iyi teşhis edip kıyas, istihsan ve ıstıslah gibi yollarla onlara en uygun çözümleri bulabilmesi için, insanların ihtiyaçlarını, içinde bulundukları durumları, dikkate alınmaya ve korunmaya lâyık örf ve âdetlerini de bilmesi gerekir.⁹⁶

“Fikhî hükümler çıkarmak isteyen müctehid, islam şeriatının amaçlarını ve Hz. Peygamber'in gönderilmesine sebep olan asıl gayeyi bilmelidir. O, bu sayede, icthad yaparken bu amaçların dışına çıkmaz. Bunları bilmeyen kimse, kıyasın şekillerini ve dini hükümler için uygun olan sebeplerin vasıflarını tanıyamaz. Ayrıca müctehidin, islâmiyetin kabul ettiği insan maslahatını bilmesi gerekir. Çünkü insanların umumi maslahatlarının bilinmesi zaruri bir esastır. Zira müctehid, bu sayede, hakikî maslahatla kuruntudan ibaret olan maslahatı, İslâmiyetin insanlara yararlı olduğunu beyan ettiği hususlarla onun mücadele ettiği nefsi ve şehvî arzulan birbirinden ayıracaktır. Keza o, bir işteki maslahat ve mazarratı kavrayıp bunlar arasında karşılaştırma yapabilmelidir; ta ki mazarratı defetmenin maslahatı celbetmeden önce olduğunu, bütün insanlara faydalı olan hususların, birkaç şahsa faydalı olan hususlara tercih edileceğini ve bunların icthad için esas teşkil ettiğini bilsin.”⁹⁷

2.4. Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî Mezhebinde İctihad

Hiz. Muhammed (s.a.v.), Müslüman toplumunu idârî ve sosyal yönden düzenlerken, aynı zamanda onların fikhî ihtiyaçlarını da karşılama görevini ifa etmekteydi. Bu görev fikhın, kaynaklarıyla birlikte inşası anlamına gelmekteydi. Yani Hz. Peygamber, hem kaynakları ortaya koymakta, hem de fikhî inşa etmekteydi.

Sahabe döneminden itibaren ortaya çıkan re'y ve icthad tartışmaları, mevcut vahyin potansiyel yeterliliğinin ne anlama geldiğinin tesbiti meselesiyle yakından ilişkili olduğu gibi Hz. Peygamber'in son peygamber ve ölümlü oluşunun özellikle siyasi ve hukuki alanlarda doğuracağı boşluğu giderme düşüncesiyle de bağlantılı görünmektedir. Başta Hulefa-yı Raşidin olmak üzere ashâbın icthad faaliyeti ülke coğrafyasının giderek

⁹⁶ Zeydan, *el-Vecîz fi Usûl'l-Fıkh*, s.405.

⁹⁷ Ebû Zehrâ, Muhammed, *Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, Dârü'l-Fıkr Arabî, Kâhire t.y, s.309.

genişlemesi, yeni ve farklı problemlerin ortaya çıkışı, yabancı kültürlerin etkileri gibi sebeplere de bağlı olarak tabiin ve tebeu't-tabiin dönemlerinde gelişerek devam etti; özellikle ehl-i re'yin bu gelişime belirgin katkısı oldu. Kelam tartışmaların yanı sıra Hicaz ve Irak fıkhnın ekolleşip daha sistematik hale gelmesi, ardından İmam Şafii'nin sünnet ve kıyasa vurgu yaparak geliştirdiği fıkıh metodolojisi, ictihad düşünce ve faaliyetinin fıkhnın genel teorisi içinde merkezi bir yer edinmesinin önemli merhaleleri olarak göze çarpar.⁹⁸

Büyük fetihlerle İslam dünyasının son derecede genişlemesini sağlayan Dört Halife devrinden sonra iktidar, Muaviye b. Ebi Süfyan'ın (ö.679/1280) çabalarıyla Emevilerin eline geçmiş ve İslam Hilafeti bir çeşit saltanat haline gelmişti. Emevilerin iktidarda bulunduğu 41-132 h. (661-750 m.) yıllarında, çeşitli iç savaşlar ve fitneler yüzünden bir kısım sahabilerle tabiiler, hükümet merkezinden uzak şehirlere çekilip İslami ilimlerle uğraşmışlardır.⁹⁹ Tabiatıyla birbirinden uzak ve değişik toplumsal şartlara sahip olan bu bölgelerdeki bilginler arasında görüş farkları gittikçe belirgin hale geliyordu. Her şehirde kendisine göre bir fıkıh ekolü doğmaya başlıyordu. Bunların en etkili olanları, Hicaz ve Irak, ya da Medine ve Kufe ekolleriydi. Elbette Hicazdaki yaşayış ve toplumsal durum, Hz. Peygamher devrine oranla pek farklı olmadığı halde, Irakta çok değişik bir çevre ve birtakım yeni sorunlar vardı. Kur'an, Sünnet ve Sahabilerin icmalarıyla hükmü belirtilmemiş olan meseleleri, Iraklı bilginler, rivayet edilen bazı hadislerin sıhhatinden de şüphe ettikleri için, akıl ve ictihad ile çözmeye çalışıyorlardı. Bu da re'y ve kıyas ile oluyordu. Bu yüzden Iraklılara "Re'y" veya "Kıyas" ehli deniliyordu. Hicazlılara da, daha çok Hadis ve geleneklerden hareket ettikleri için "Hadis" veya "Eser" ehli adı veriliyordu.¹⁰⁰

"Re'y kelimesine farklı anlamlar verilmesi sebebiyle fıkıh tarihçileri arasında ehl-i Re'yin tanım ve kapsamında görüş birliği bulunmamakla birlikte fıkıh ekollerinin metodolojisi ve gelişim seyri, muhaddislerin hadis ve re'y karşısındaki tavırları birlikte değerlendirildiğinde İslâm âlimlerinin ehl-i re'y ve ehl-i hadîs (ehl-i eser) şeklinde iki ana gruba ayrılması, her bir grubun da kendi arasında aşırı ve mutedil olanlar şeklinde iki bölümde ele alınması mümkün olur. Buna göre nasların lafzî anlatımına bağlı kalıp kıyası ve sahâbe fetvalarını delil almayan Zâhirîler ehl-i hadîsin aşırılarını, re'y ve kıyasa nâdiren başvurup hüküm verirken hadisle ve sahâbe-tâbiîn fetvalarıyla yetinmeye çalışan

⁹⁸ Apaydın, "İctihad", s.434.

⁹⁹ Şener, Abdülkadir, "İslamda Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", A.Ü.İ.F Dergisi 1994, XXI, 375.

¹⁰⁰ Ebû Zehrâ, *Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, s.31.

muhaddisler, meselâ Ahmed b. Hanbel ve altı hadis kitabı müellifi ehl-i hadisin mutedil olanlarını temsil eder.”¹⁰¹

2.4.1. Hanefî Mezhebinde İctihad

Ebû Hanîfe, usûl kurallarını belirli kitaplarda toplamamış olsa bile, hiç şüphesiz meselelerin çözümünde belli usûl kurallarını takip etmekteydi. Ebû Hanîfe'nin hüküm istinbâtında takip ettiği usûl kurallarını çeşitli tabakat kitaplarında kendisine ait olduğu bildirilen sözlerinden ve çeşitli fer'î meselelerle ilgili vermiş olduğu hükümlerden öğrenmekteyiz.

Ebû Hanîfe: “Allah'ın kitabında olanı alırım. Onda bulamazsam, Resûlullah'ın sünnetinde olanı alırım. Eğer Allah'ın Kitabı ve Resulü'nün sünnetinde bulamazsam, Resûlullah'ın ashabının görüşlerinden dilediğimi alırım, dilediğimi terk ederim. Onların görüşlerinin dışına çıkıp, başkasına gitmem. Ama iş İbrahim, Şabi, İbn Sirin, el-Hasan, Ata, Said b. El-Müseyyeb ve bunlar gibilerinin görüşlerine gelince ki bunlar icthad eden bir topluluktur, onların icthad ettikleri gibi ben de icthad ederim ve Resûlullah'tan gelen başımız gözümüz üstüne, sahabeden geleni de tercih ederiz, bunların dışındakilere gelince, onlar ilimle uğraşmışlar bizler de ilimle uğraşırız.”¹⁰² şeklindeki ifadeleriyle, meselelerin çözümünde nasıl bir yöntem izlediğini beyan etmektedir.

Ebû Hanîfe, Kitab'ı (Kur'ân) birinci delil olarak kabul etmektedir. Diğer imamlardan farklı olarak, mütevatir olmayan kıraatleri de hüküm istinbâtında delil olarak kullanmaktadır.¹⁰³

Ebû Hanîfe'nin deliller hiyerarşisinde ikinci sırayı sünnet/hadis almaktadır. Onun hadis karşısındaki tutumu, yaşadığı dönemde kendisinin, vefatından sonra da mezhebinin çeşitli eleştirilerle karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Ebû Hanîfe, mütevâtir hadisin hüküm istinbâtında kaynak olduğunu kabul ederken; mütevâtir olmayan hadislerle amel etme konusunda diğer imamlardan farklı bir tutum sergilemektedir.¹⁰⁴

Ebû Hanîfe'nin Kitap ve Sünnet'ten sonra hüküm istinbâtında müracaat ettiği üçüncü kaynak sahabi kavlidir. Ebû Hanîfe sahabi kavlini sahabenin icma ettiği görüşler ve

¹⁰¹ Kılıçer, M.Esad, “Ehl-i Rey”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994, X, 524.

¹⁰² Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hâtib, *Târihu'l Bağdâd*, thK. Âdil b. Yusuf el-Ğarâzî, Mevâfîk, Kâhire 1931, XV, 504.

¹⁰³ Şeybânî, Muhammed b. Hasen, *Kitâbu'l-Asl*, tah. Muhammed Boynukalın, Avkâf, Katar, 2012, I, 173.

¹⁰⁴ Duman, Ali, “Ebû Hanîfe'nin Hüküm İstinbat Yönteminin Fukaha Usûlündeki Yeri”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 2009, s.87.

sahabenin ihtilaf ettiği görüşler olarak iki kategoride değerlendirir. Eğer sahabeden nakl edilen bir görüş üzerinde ihtilaf yoksa kıyasa aykırı bile olsa sahabe kavlini tercih eder. Eğer sahabe ihtilaf etmişse, onların görüşlerinden fert ve toplum için en faydalı gördüğünü esas alır. Üçüncü bir görüş ileri sürmekten kaçınır.¹⁰⁵

Kitap, Sünnet ve sahabe kavli bulunmayan hadiselerde Ebû Hanîfe, kıyas uygulanabilen bir durum vaki ise kıyasla amel etmiş, kıyas geçerli olmazsa istihsan yapmış, istihsanın geçerli olmadığı durumlarda halkın genel uygulamalarını, yani teamülü ve örfü dikkate almıştır. Halkın genel kabul gösterip üzerinde ittifak ettiği şeylere de itibar eden Ebû Hanîfe'nin icma'ı delil olarak benimsediği kabul edilebilir.¹⁰⁶

İbn Berhân eserinde Ebû Hanife ve İmam Şâfi' nin istihsan hakkındaki görüşlerini yer verir. Hâber ve özel kıyastan dolayı bir hükümden vazgeçmenin caiz olduğunu söyler. Ama âdetlerden dolayı kıyası terketmenin doğru olamayacağını beyan eder. Burada istisnai bir durum ortaya çıkarır. Âdetleri de kendi içinde hak ve bâtıl olarak ayıran İbn Berhân, seleften mervî bir haber gelmedikçe kıyasın terkedilmeyeceğini söylemiştir.¹⁰⁷

Ebû Hanîfe'nin gerek Kur'an'ın bütünlüğü, gerek hadislerin Kur'an karşısındaki tutumu ile rivayet ve metin açısından durumları karşısında sergilediği tutum, onun hüküm istinbatında nassların maksatlarına ve ruhlarına uygun hareket etmeye öncelik verdiğini yansıtmaktadır. Bu sebeple o, nasslardan elde ettiği bir takım genel ilkeleri ictihad metodunda daima göz önünde tutmuştur.¹⁰⁸ Buradan hareketle Ebû Hanîfe'nin dini, kendi içerisinde tutarlılığı olan bir kurallar sistemi olarak düşündüğü söylenebilir.

Ebû Hanîfe'nin fıkhnın dayandığı esaslar, sonraki nesillere mensup Hanefî fakihleri tarafından, mevcut fetva ve ictihadlar göz önüne alınarak tespit edilmeye çalışılmış olmakla birlikte Hanefî ekole göre yazılan usul kitaplarındaki metodolojik kural ve görüşlerin Ebû Hanîfe'ye ait oluşu her zaman kesinlik taşımaz. Mezhep müdafaasına, mevcut ictihadların izah ve sistemleştirilmesine dair bu kuralların bazı istisnalarının olacağı da açıktır. Ebû Hanîfe, ictihad usulünün ve fıkhnın dayandığı esasların katı bir uygulayıcısı olmayıp meselenin konum ve mahiyetini, gerektiğinde farklı yönlerini göz önünde bulunduran farklı fetvalar da vermiştir. Fıkhnın belirli kurallar çerçevesinde değil

¹⁰⁵ Duman, "Ebû Hanîfe'nin Hüküm İstinbat Yönteminin Fukaha Usûlündeki Yeri", s.87.

¹⁰⁶ Ebû Zehrâ, *Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, s.455.

¹⁰⁷ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 319-22.

¹⁰⁸ Duman, "Ebû Hanîfe'nin Hüküm İstinbat Yönteminin Fukaha Usûlündeki Yeri", s.93.

de meseleci tarzda doğması, Hanefî mezhebinin hayata ve insanların ihtiyaçlarına uygun bir yapıda gelişmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁰⁹

2.4.2. Mâlikî Mezhebinde İctihad

“İmam Mâlik hem muhaddis, hem de fakih idi. O, hadîs rivayet ettiği râvîleri iyice süzgeçten geçirirdi. Belki de O, rivayeti esaslı şekilde bir disipline bağlayan ilk muhaddistir. Kendisinden sonra gelen talebesi İmam Şafî, bu işe son derecede önem vermiştir. Mâlik, önce Allah'ın kitabına sarılırdı. Kitapta bir nass bulamazsa sünnete yönelirdi. Ona göre Peygamber'in hadîsleri, sahâbilerin fetva ve hükümleri ile Medinelilerin ameli sünnete dâhildir. Sünnetten sonra bütün çeşitleriyle kıyas gelir. Kıyas, hüküm bakımından hakkında nass bulunmayan bir meseleyi, hükme esas teşkil eden ve aralarında müşterek olan bir illet sebebiyle hakkında nass bulunan bir meseleye bağlamaktır. Kıyasla birlikte maslahat, seddü'z-zerayi, örf ve âdetler yer alır. O, Medînelilerin amelini, Hz. Peygamber'den nakledilmiş olması itibariyle daha kuvvetli görmüş ve nisbeten zayıf olan bir haberi ondan kuvvetli olan bir amel ile reddetmiştir.”¹¹⁰

“İmam Mâlik, kıyas'ı kabul ederdi. Ona göre kıyas sözü, kıyasın ıstılâhî mânasına şâmilidir. O da, hüküm bakımından hakkında nass bulunmayan bir meseleyi, hükme esas teşkil eden ve aralarındaki ortak bir illet sebebiyle, hakkında nass bulunan meselenin hükmüne bağlamaktır. İmam Mâlik, istihsanı bütün maslahatları içine alacak şekilde tamim etmiştir. Ona göre istihsan, nass bulunmayan yerde maslahatın hükmüne uymaktır. İsterse bu konuda kıyas bulunsun, isterse bulunmasın. Öyle anlaşıyor ki İmam Mâlik'in istihsan tâbiri, hem ıstılâhi mânada istihsanı, hem de masâlih-i mürseleyi içerisine almaktadır. İmam Mâlik, Kur'an ve Sünnet'ten bir nass bulunmazsa maslahatın hükmüne uyardı. Çünkü şeriat, sadece insanların maslahatlarını temin için gelmiştir. Şer'î her nass, şüphesiz bir maslahatı ihtiva eder. Nass bulunmazsa Allah'ın şeriatının amaçlarına uygun olan hakiki maslahata göre hareket edilir.”¹¹¹

Sonuç olarak İmam Malik'in, ictihad ederken takip ettiği metodu şu şekilde sıralayabiliriz: Kur'an', Sünnet', yani sahih olarak kabul ettiği hadisler, İcma', Sahabilerin fetvaları, Medinelilerin icma' ve amelleri, Kıyas', Masalih-i mürsele.

¹⁰⁹ Uzunpostalıcı, Mustafa, “Ebû Hanîfe”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994, X, 137.

¹¹⁰ Ebû Zehrâ, *Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, s.397.

¹¹¹ Ebû Zehrâ, *Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, s.401-402.

2.4.3. Şâfiî Mezhebinde İctihad

İmam Şafii, önceleri İmam Malik ve Hadisçilerin yolundan gittiği halde, sonraları bilgi ve tecrübesi artınca kendisine özgü bir hukuk ekolü geliştirmiştir. İmam Şafii'nin mezhebi eski ve yeni olmak üzere ikiye ayrılır. Görüşleri onun eski mezhebini oluşturur. Mısır'a gelince eserlerini gözden geçirmiş, önceki icthadların bir kısmını değiştirmiş ve eserlerini öğrencilerine yeniden yazdırmıştır ki bunlar da, Şafii'nin yeni mezhebini meydana getirir.¹¹²

İmam Şafii'nin icthad yaparken dayandığı delilleri şöyle özetleyebiliriz:¹¹³

- 1- Kitab (Kur'an-ı Kerim) ve Sünnet.
- 2- İcma'.
- 3- Sahabilerin icma'sı.
- 4- Sahabilerin ihtilaf halindeki sözleri.
- 5- Kıyas

Şafîî, istinbat mertebelerinin başına nassları koymaktadır. Bunlar da, Kitab ve Sünnettir. Şafîî, Kitab ve Sünneti İslâm hukukunun asıl kaynağı olarak kabul etmekte ve diğer kaynakları bunlara dayandırmaktadır. Sahâbîler, görüşlerinde ister ittifak etsinler, ister ihtilâfa düşsünler, Kitab ve Sünnete aykırı hareket edemezler. Hattâ onların görüşleri, ya bir nass sebebiyle Kitab ve Sünnete dayanmakta veya bunlara hamledilmektedir. Keza, icmâ' da Kitab ve Sünnete dayanmakta ve bunların dışına çıkmamaktadır. O halde ilim, daima üst kaynaktan alınmaktadır ki bu da Kitab ve Sünnettir.¹¹⁴

Şafîî, delil olma bakımından icma'ı, Kitab ve Sünnet'ten sonraya bırakır. Üzerinde icmâ' edilen bir şey, Kitab ve Sünnet'e aykırı ise delil olamaz. Gerçekten Kitab ve Sünnet'e aykırı bir mesele üzerinde icmâ mümkün değildir. Böyle bir şey düşünülmeyeceği gibi İslâm tarihinde bunun aksini teyid edecek veya bu hususta misâl olacak bir şey vâki de olmamıştır.¹¹⁵

İbn Berhan icma' ile ilgili şunları zikreder: “ *Tabiinin icma'sı hüccet olarak kabul edilir. Sahabenin icmasını kabul ediyorsak bunu 2. 3. Ve 4. asır için de kabul etmeliyiz. Sahabenin faziletiyle ilgili Hz. Peygamberden haber gelmesi ve onların vahye tanıklık*

¹¹² Şener, “İslamda Mezhepler ve Hukuk Ekolleri”, s.388.

¹¹³ Şener, “İslamda Mezhepler ve Hukuk Ekolleri”, s.388.

¹¹⁴ Ebû Zehrâ, *Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, s.430.

¹¹⁵ Ebû Zehrâ, *Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, s.435.

*etmelerini göstererek sadece sahabenin icma'sı alınır diyenlere cevap vermiştir. İctihadı direkt olarak kişinin faziletiyle ilişkilendirilmesi doğru değildir. Hz. Peygamber sahabeyi övdüğü gibi onlardan sonra gelenleri de övmüştür. Bunlar da tabiinin icma'sının delil olduğunu gösterir.*¹¹⁶

Şafiî, bu konuda şöyle der: “Müslümanın karşılaştığı her mesele için ya apaçık bir hüküm veya hakikata uygun şekilde bir delâlet mevcuttur. Eğer meseleyle ilgili doğrudan doğruya bir hüküm varsa, Müslümanın ona uyması gerekir. Eğer doğrudan doğruya bir hüküm yoksa ictihad yapmak suretiyle hakîkata uygun olan delâleti araması gerekir. İctihad da, kıyas demektir.”¹¹⁷

Mesalih-i mürsele (istislah/istidlal) İmam Şafii tarafından belirli şartlar altında bir delil olarak kabul edilmiştir. Şafii'nin istihsana yönelttiği tenkitler sistematik bir bütünlük içinde incelendiğinde onun bu karşı çıkışının temelinde "istihsanın, ehil olmayanlar elinde kötüye kullanılabilme ihtimalini bertaraf etmek" bulunduğu görülür. Yani bu karşı çıkış bir anlamda "*sedd-i zeria*" bağlamında bir tedbirdir. Nitekim uzunca bir tartışma esnasında muhatabına söylediği; "Âlim bir kişi bu ikisinin (haber ve habere yapılan kıyas) dışına çıkamaz. Bunların dışına çıktıklarında ilim ehli olmayanların da görüş belirtme hakları olur" sözü de bunu ortaya koymaktadır. Şafii, "İstishab"ı deliller içinde müstakil olarak zikretmemekle birlikte hüküm verirken bunu esas alır. İstishabı kimi zaman kıyas formunda kimi zaman da doğrudan uygular.¹¹⁸

2.4.4. Hanbelî Mezhebinde İctihad

Ahmed b. Hanbel, re'y ile ictihaddan ziyade Kitab ve Sünne'te göre fetva vermekle ün yapmıştır. Öyle ki onun fakih değil, sadece hadisçi olduğunu söyleyenler bile vardır. Ahmed b. Hanbel, bir nass bulursa onunla fetva verir ve başka bir şeye iltifat etmez. Bu sebepten O, nassı sahâbilerin fetvalarına tercih eder.¹¹⁹

Ahmed b. Hanbel, sahâbeler arasında ihtilâf olduğu zaman bunların görüşlerinden Kitab ve Sünnete muvafık olanları tercih eder ve sahâbilerin görüşlerinin dışına çıkmaz. Ahmed b. Hanbel, eğer sahâbilerin görüşlerinden herhangi birinin Kitab veya Sünnete

¹¹⁶ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 79.

¹¹⁷ Şafiî, *er-Risâle*, s.477.

¹¹⁸ Duman, “Şafîî'in Hukuk Metodolojisinde Kıyas Kavramının Anlamı ve Kapsamı”, XLII, 159.

¹¹⁹ Ebû Zehrâ, *Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, s.492.

uygun olduğunu anlayamazsa, sahâbîlerin ihtilâflarını anlatır ve kesin olarak bir şey söylemez.¹²⁰

Ahmed b. Hanbel, mürsel hadisi delil olarak kabul eder. Bir hadis'i rivayet eden sahâbî bilinmezse ona mürsel hadis denir. Ahmed b. Hanbel, zayıf hadîsi de, bu babda onu reddedecek bir şey yoksa kıyasa tercih eder. Ahmed b. Hanbel'den rivayet edildiğine göre kıyastan müstağni olunamaz. Sahâbîler kıyasa başvurmışlardır. Âhmed b. Hanbel, prensip olarak kıyası kabul ettiği için kendisinden sonraki Hanbeliler de kıyasa önem vermişler, Peygamber ve sahâbîlerin hükmünü beyan etmediği hâdiselerle karşılaştıklarında kıyastan oldukça faydalanmışlardır.¹²¹

Ahmed b. Hanbelin, hadis yönü üstün olmakla birlikte, fakih oluşu da bir gerçektir. Nitekim İmam Şafii'nin en büyük öğrencilerinden biri sayılan Ahmed b. Hanbel, kendi adına nisbet edilen bir fıkıh ekolünün imamı olup icihadlarında sırasıyla şu delillere dayanırdı: Kitab, Sünnet, icma', Sahabilerin icma'sı, Sahabilerin ihtilaf halindeki görüşleri, Mürsel ve zayıf hadisler, Kıyas.¹²²

Sahabilerin görüşlerinden sonra tabiîlerin fetvalarını da delil olarak kabul eden Ahmed b. Hanbel, icma konusunda çok ihtiyatlı davranırdı. O, "Bir kimse bu konuda icma' vardır, diyeceğine, bu konuda ihtilaf olduğunu bilmiyorum, desin, daha iyidir." der.¹²³

Ahmed b. Hanbel, kıyası da yetersiz görür ve ona ancak zaruret hâsıl olunca başvurulabileceğini söylerdi. Daha sonra Hanbeliler istislah, istihsan ve zeriayi gibi hüküm çıkarma metodlarını da kendi anlayışları çerçevesinde delil olarak kullanmışlardır.¹²⁴

2.5. İctihadın Lüzumu

2.5.1. Kur'an ve Sünnette Her Meselenin Hükmünün Açık Olmaması

Kur'an-ı Kerim'deki "Her şeyi açıklamak üzere sana kitabı indirdik"¹²⁵, "Bugün dininizi tamama erdirdim, size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'ı seçtim"¹²⁶ ve "... Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık"¹²⁷ gibi ayetlere bakıldığında

¹²⁰ Ebû Zehrâ, *Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, s.492.

¹²¹ Ebû Zehrâ, *Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, s.492.

¹²² Ebû Zehrâ, *Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, s.492.

¹²³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmi'l Muvakkîn*, Dar İbn Cevziyye, Riyâd 2002, I, 175.

¹²⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmi'l Muvakkîn*, I, 175.

¹²⁵ en-Nahl: XVI/89.

¹²⁶ el-Mâide: V/3.

¹²⁷ el-Enam: VI/38.

naslar dışında ictihada yer kalmadığı gibi gözükmüyor. Usul âlimlerinin çoğu nasların çoğunu göz önünde bulundurarak “*Kur’an’ın her şeyi açıklamasının*” daima ismen ve lafzen olmayacağını belirtmişlerdir. Naslardan hüküm çıkarma yoluyla elde edilen hükümlerin ilahi beyan olduğu hususundaki görüşe götürmüşlerdir. Nasların sınırlı, olayların ise sınırsız olması durumu âlimleri bu görüşte olmalarına itmiştir. Onlar da Kur’an ayetleri ışığında meselelere bakmışlar ve çözüm önerileri sunmuşlardır. Bunu yaparken de Kur’an’ın yol göstericiliğinden hareketle yapmışlardır.¹²⁸

İbn Hazm ve tabi olduğu Zahiri mezhebinin mensupları nasların bütün dini hükümlerin Kur’an’da açık bir şekilde var olduğu ve bunların açık beyan ve delaletleri dışında kalan kıyas ve istidlallerin bâtıl olduğunu iddia etmişlerdir.¹²⁹ Böyle bir düşünceye sahip olmaları mezhep gerekliliğinden olsa gerek. Zaten onlar Kur’an’da geçen lafızları direkt olarak kabul ederler ve batini yorumlardan kaçınırlar. İbn Hazm bu konuyla ilgili eserinde “Naslar ya farz kılmak, ya haram kılmak yahut da mubah kılmak suretiyle her şeyin hükmüne camidir”¹³⁰ diye aktarmıştır.

Bu iki görüşü aktardıktan sonra birinci görüşe daha yakın olduğumuzu zikredebiliriz. Nitekim Şâri‘ her meselenin hükmünü Kur’an’da beyan etmemiştir. Ancak külli kaidelerle nasların bütün dini hükümlere şamil bulunduğunu, sonradan ortaya çıkmış veya çıkacak olayların da bu külli kaideler ışığında çözüme kavuşturulması icap ettiğinden dolayı ictihadın bir gereklilik olduğu fikrine sahip olabiliriz. Dört mezhebin temsilcileri bu konuyla ilgili görüşlerini beyan etmişlerdir. İmam Şafii: “Kıyas yoluyla varılan hükümler de ilahi beyan içinde yer almaktadır”¹³¹

Cessâs konuyla ilgili şunları zikretmiştir: “*Kitabın her şeyi açıklamak için gönderildiğini bildiren ayet icthad ve kıyasın gerekli olduğuna delalet etmektedir. Çünkü bu ayete göre Şari‘ her şeyi açıkladığı halde meydana gelen bir hadisenin hükmünü kitap, sünnet ve icma’da bulamayınca, Şâri‘in her şeyi açıklamış olmasından maksadın, ictihad ve kıyas yoluyla istidlalde bulunarak hükme varmak olduğu sabit olmaktadır. Çünkü bundan başka hükme götüren yol yoktur.*”¹³²

¹²⁸ Ayrıca bkz. ; Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s.25.

¹²⁹ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s.25.

¹³⁰ İbn Hazm, *İbtâlû’l Kıyâs ve’r-Rey ve’l-İstihsân ve’t-Taklîd ve’t-Ta’lîl*, Darü’l-Fikr, Beyrût-Lübnan 1969, s.39, 43, 45.

¹³¹ Şâfiî, *er-Risâle*, s.81, 368.

¹³² Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’an*, III, 190.

Şehristani (ö.548/1153) şöyle der: “Kesin olarak biliyoruz ki gerek ibadetler ve gerekse tasarruflar sahasında hâdiseler sayıya ve hududa sığmayacak kadar geniş ve çoktur. Yine kesinlikle biliyoruz ki her hâdisi için bir nâs gelmemiştir; zaten tasavvur da edilemez. Şimdi naslar sınırlı, olaylar ise sınırsız olunca sınırlı olan sınırsızı içine alamayacağına göre kesin olarak anlaşılıyor ki ictihad ve kıyas farzdır.”¹³³

Şâtıbî (ö.790/1388): “Şeriat her cüz’i hadisenin hükmüne bir nas getirmemiş, sayısız hadiseleri içine alan külli kaideler ve mutlak ifadeler kullanmıştır.”¹³⁴

Kur’an-ı Kerimde ihtilafa düğüldüğü zaman meselenin Allah’a, Resül’üne veya ülü’l emre götürölmesi emri¹³⁵; sünnette “Mu’az Hadisi”nde¹³⁶ Hz. Peygamber : “Ya Kitap ve sünnette de bulamazsan?” diye sorunca Mu’az: “İctihad ederim” cevabı ictihadın gerekliliğine işaret etmektedir. Son olarak İbn Abdışekkûr ictihadın dini gereklilik olduğunu şu sözlerle aktarıyor: “İctihadi mesele derhal hükme bağlanmaya muhtaç ise, sorulan müctehid için farz-ı ayn, zaman geniş veya hadisenin götürölebileceğı başka müctehidler var ise farz-ı kifaye, hadise vuku bulmadan farz ve tasavvur edilerek ortaya konmuşsa ictihad mendup, kasten nassa aykırı olursa haramdır.”¹³⁷

İctihadın kabul edilip-edilmemesi meselesinin teorik alanda kendine yer edindiğini söyleyebiliriz. İbn Hazm ve takipçilerinin ictihadı kabul etmemeleri mezhep gerekliliğinden gelmektedir. Yukarıda ictihad hakkında görüşlerini zikrettiğimiz âlimler ictihadın bir gereklilik olduğu fikrine ulaşmışlardır. Teorikte ictihad yoktur desek de hayatta birçok mesele ile karşı karşıya gelmekteyiz. Bu meselelerin de açıklığa kavuşturulması gerektiğinden dolayı Kur’an’a başvurmalıyız. Şimdi Kur’an’da açık bir şekilde bulamadığımızda zahiriler gibi yerinde durmak mı yoksa Kur’an’dan çıkardığımız ilkeler sayesinde olayı hükme bağlamak mı daha güzeldir? Teorik olarak kabul etmediğimizde hayatımızda birçok şey gizli kalacaktır ve bu durum maslahat açısından sıkıntılı olacaktır. Biz yine Kur’an yolundan ayrılmamak ve gerekli şartları taşımak ilkelerini göz önünde bulundurarak ictihadın pratik olarak gerekli olduğunu söyleyebiliriz.

¹³³ Şehristanî, Ebu’l Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve’n-Nihâl*, Dar Kütübî’l-İlmi, Beyrût-Lübnan 1992, I, 209.

¹³⁴ Şâtıbî, *el-Muvafakât*, IV, 91.

¹³⁵ en-Nisâ: 4/59.

¹³⁶ İbn Sâ’d, Muhammed, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, İstanbul t.y. Dar Sücûn, III, 584. ; İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, İstanbul t.y. Darü’s-Sücûn, V, 230.

¹³⁷ İbn Abdışekkûr, Muhibbullah, *Müsellemu’s-Sübût*, Kâhire, t.y. II, 319.

2.5.2. İctihadın Hayati Bir Zaruret Olması

Naslara baktığımızda bütün meselelerin hükmünü ihtiva etmediğini görmekteyiz. Şehristani “bunu tasavvur etmek bile imkânsızdır” demiştir. Çünkü naslar olayları teker teker hükme bağlasaydı kütüphaneler dolusu metinler ortaya çıkacaktı. Çözüm gerekeceğinden dolayı vahyin kesilmesi diye bir şey de olmazdı. Bunun mümkün olmadığını düşünüyoruz. Zaten Allah insanlara kolaylık sağladığını, onları zor durumda bırakmak istemediğini bildirmişti. Eğer öyle olsaydı bu Allah’a iman edecek olan kullar için güç olacaktı. Ama Allah külli kaidelerle, cüz’i kaideleri kuşatmış ve sonradan ortaya çıkmış veya çıkacak olaylara çözüm için ışık tutmuştur. Bunun çözümüne ulaşacak olanlara da bu ışığı takip ederek maslahatı sağlamaktır.¹³⁸

Şari’in Hz.Peygamberin vefatından itibaren hayatın durmasını; içtimai, iktisadi ve teknik şartların değişmemesini murad eylediğini tasavvur etmek veya aksine hayatın normal seyrinde tekâmülü ve şartların değişmesi neticesinde meydana gelen yeni hâdiseler karşısında dinin hükmünü beyan için içtihadı farz kıldığını kabul etmek durumundayız.¹³⁹ Zaten bunun tersini düşünme eşyanın tabiatına aykırı düşecektir. Mesela nesih konusuna baktığımızda da böyle bir kolaylığın amaç edildiğini görmekteyiz. Zira Allah şartların değişmesiyle birlikte tedricilik ilkesini göz önünde bulundurarak daha önce koymuş olduğu hükmü değiştirmiş veya askıya almıştır. Bunların hepsi durağan olmayan hayat karşısında nassa uygun olarak hükümlerin yorumlandığının göstergesidir.¹⁴⁰

Fıkhi hükümlerin çoğu nassın açık delaletinden değil kapalı delaletinden istinbat veya kıyas yoluyla elde edilmiştir, yani icthadidir. Müctehidler de mezkûr hükümleri de çok defa zamanlarının örf ve âdetine istinad etmişlerdir. “Öyle ki aynı müctehidler örfün değiştiği daha sonraki bir zamanda gelmiş olsalardı, değişmiş bulunan bu örflere göre farklı hükümlere varacaklardı. Bu sebeple müctehidin, yaşadığı zamanın örf ve adetlerini iyi bilmesi gerekmektedir; çünkü hükümlerin çoğu, zaman ve örfün değişmesiyle, bir zaruretin doğmasıyla, cemiyet ahlakının bozulmasıyla değişir. Bu durumda yeni içtihatlarla, dinin ruhuna uygun yeni hükümler izhar edilmezse bundan, dinin istemediği bir takım güçlükler, krizler ve zararlar doğar.”¹⁴¹

¹³⁸ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s.30.

¹³⁹ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s.30.

¹⁴⁰ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s.30.

¹⁴¹ İbn Âbidin, *Resâil İbn Âbidin*, II, 125, 131.

Zamanla değişmesi veya yeni hadiseler karşısında izharı gereken ictihadlara müslümanların ferd ve cemiyet olarak ihtiyaçları hayatidir. Bu ihtiyaç, beşer hayatı devam ettiği müddetçe devam edecektir.¹⁴² Sonuç olarak, Müslümanlar Hz. Peygamberin vefatından itibaren serbestçe ictehad etmişler, değişen hayat şartlarına karşı İslamın özüne uygun olarak ayak uydurmuşlardır. Bütün bunlar ictehadın zaruriyetini ve gerekliliğini göstermektedir.

¹⁴² Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s.33.

BÖLÜM III

İCTİHAD İLE İLGİLİ KONULAR

İslam hukukunda icihadın çok önemli bir kaynak olduğu bilinmektedir. İctihad sayesinde İslam hukuku tazeliğini ve canlılığını korumuş, her zaman ve mekânda uygulama imkânı bularak yalnız müslümanların değil, bütün insanlığın problemlerine çözümler getirmiştir. Hz. Peygamber devrinden başlayarak günümüze kadar İslam âlimleri ve hukukçuları toplumun karşılaştığı ve hakkında nass bulunmayan meseleleri kendi görüş ve icihadlarını kullanarak halletmeye çalışmışlardır.

İslam âlimleri icihad meselesini eserlerinde ele almışlar ve kendilerinden sonra gelenlere yol göstermişlerdir. İctihad meselesi, icihadın bölünmesi, ictihatta isabet meselesi, avâmın durumu, müçtehidin durumu, icihadde isabet meselesi, sahabelerin icihadı ve Peygamber döneminde icihad gibi konulara eserlerinde yer vermişlerdir. İbn Berhân'ın da eserinde icihad konusuna ağırlıklı olarak yer verdiğini görmekteyiz. Konuları açıklarken aslında İbn Berhân'ın hayat hikâyesi dikkatimizi çekiyor. Çünkü Hanbeli mezhebine mensup iken daha sonra hocalarından etkilenecek Şafii mezhebine geçmişti. Şafii mezhebine geçtikten sonra da aslında taassup derecesinde bir bağlanmanın olmadığını görmekteyiz. Çünkü dersler konusunda âlimler arasında bir ayrım gözetmemiştir. Onun derdi ilim olduğu için ilim nerde olsa kendini orada bulmuştur.

İbn Berhân'ın ilim yolunda takip ettiği bu metodun eserlerine de yansıdığını söyleyebiliriz. Çünkü konuları ele alırken farklı mezheplerden âlimlerden alıntı yaptığını ve karşılaştırmalarla kendi görüşünü sona sakladığını görmekteyiz. Özellikle İbn Akîl ve Gazzâli gibi âlimlerden etkilendiğini eserindeki görüşlerinden anlayabiliyoruz.

Bizler de bu çalışmamızda icihad meselesini ele alırken icihadın İslam Hukukundaki yeri ve özelde İbn Berhân'ın icihad anlayışını ortaya çıkarmaya çalışacağız. Konuları işlerken İbn Berhân'ın hocalarından, Hanbeli ve Şafii mezhebi âlimlerinden etkilendiği görüşleri tespit etmeye çalışacağız. Karşılaştırmalı olarak bunları verdikten sonra da İbn Berhân'ın görüşlerini ön planda tutmaya çalışacağız.

Hayat hikâyesinden de anlaşılabilceği gibi İbn Berhân mezhep taassupluğunu kabul etmemiş ve bu durum onun fikirlerine de yansımıştır. İşte bu durum alışlagelmişin dışında olduğu için onun görüşlerinin bizler için önemli olduğunu göstermektedir. İbn Berhân'ın

hayat tarzı, ilim yolundaki mücadelesi, ilim tahsilindeki metodu, mezhep taassubuna düşmemesi, hayatında bunu uygulaması ve eserlerinde konuları ele alırken ilkelerinden ödün vermemesi günümüzde ilim yolunda olanlara örnek olarak gösterilebilir. İşte bu sebeplerden dolayı İbn Berhân'ın ictihad ve taklid konusundaki görüşlerinin günümüzde önemini yitirmediğini söylenebilir.

3.1. İctihadda Hata Ve İsabet

Gazzâlî, nazarî konuların zannî ve kat'î olarak ikiye ayrıldığını söyler. Zannî olan konularda hata söz konusu olmadığı için günah da yoktur. Kat'î konularda ise hata edenin günahkâr olduğunu bildirmiştir. Kat'î konuları kendi içinde kelimî, usûlî ve fikhî olarak üçe ayırmıştır.¹⁴³

Kelamî konuların içinde sırf aklî olanları kastettiğini söyleyen Gazzâlî, âlemin hudusu, sıfatların ispatı, fiillerin yaratılması ve mucizeler vb. konuları zikreder. Burada gerçeğin bir olduğunu ve bunun dışındakilerin günahkâr olduğunu söylemiştir. Usûlî konuların içinde icma, kıyas ve haber-i vahidin hüccet olmasını zikreder. Bu meselelerin delilleri kat'î olup, bunların karşısında olanların hatalı olduğunu savunmuştur. Fikhî konuların da namaz, zekât, hac vb. gibi ibadetleri içerdiğini, bunları inkâr etmenin de günah sayılacağını bildirmiştir.¹⁴⁴ Sonuç olarak Gazzâlî'ye göre, kat'î olan konularda ihtilafın yasak olduğunu, zanniyatta ise isterse müctehid hata etsin günahkâr olmayacağı söylenebilir.

İbn Berhân'ın da konuyu işlerken hocası Gazzâlî gibi davrandığı söylenebilir. Zira bu konuyu iki mesele altında işlemiştir. Birincisinde usûl konularında ictihad, ikincisinde ise fûrû' meselerde ictihad konusunu ele alarak benzer bir gruplandırma yaptığı görülmektedir.

3.1.1. Usûl Konularında İctihad

İbn Berhân, usûl konularında usulcülerin, hakikatın birliği konusunda ittifak ettiklerini söyler. Onun aktardığına göre, Abdullah b. Hasen el-Anberî'nin (ö.285/898) fûrû'da olduğu gibi akliyyât konusunda da müctehidlerin isabet ettiğini açıklamıştır.¹⁴⁵

İbn Berhân, iki zıt görüşün doğruluk konusunda bir araya gelemeyeceğini ifade etmiştir. Âlemin kadim olması veya hadis olması bir arada olamaz. Aynı şekilde Allah'ın

¹⁴³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s.399.

¹⁴⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s.399.

¹⁴⁵ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 337.

varlığı ve birliğinin yanında üç ilahtan (üçleme) bahsetmek asla doğru olmayacağını söyler.¹⁴⁶ İmam Gazzâlî de böyle bir şeyi kabul etmek bir şeyin hem helal hem de haram olacağı anlamına geleceği için batıl olduğunu söylemiştir.¹⁴⁷

Câhiz (ö.255/869), Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusiler gibi İslam dinine muhalif olanlar kendi inanışları dışındakilere karşı inatçı iseler bunların da günahkâr olduğunu söyler. Eğer doğruyu bulma çabaları varsa ma'zurdurlar. Ancak Mu'tezile, Hariciler gibi gruplar hakkı aramada ihtilaf ettiklerinde hatalarından dolayı ma'zur olduklarını iddia etmiştir.¹⁴⁸

İbn Berhân, onların ictihatlarıyla, gayretleriyle hakkı arama yolunda oldukları için tekfir edilmeyeceğini söylemenin doğru olamayacağı cevabını vermiştir. Çünkü Hz.Peygamber'den onları lanetleme ve zem edilme ile ilgili birçok haber gelmiştir. Hatta yeri geldiği zaman onlara savaş bile açtığı haberi bize kadar geldiğini söylemiştir.¹⁴⁹ İbn Berhân'ın bu sözlerinin Anberî (ö.285/898) için söylediği ntahmin edilmektedir. Çünkü onun eğilimi bu yöndeydi.

Bu başlık altında İbn Berhân'ın Anberî ve Câhiz'in konu ile ilgili yorumlarını verdikten sonra konuya açıklık getirdiği görülmektedir. İbn Berhân, Câhiz'in yorumunun bir kısmını kabul ettiğini, islam dini içerisinde ihtilafa düşenlerin hatalarında dolayı ma'zur olduklarını görüşünü benimsediğini söyleyebiliriz. İmam Gazzâlî de eserinde aynı konuyu aynı kişilerlerin görüşlerine yer vermiş olması dikkat çekicidir. Burada İbn Berhân'ın hocası İmam Gazzâlî'nin yolundan gittiği söylenebilir.

3.1.2. Fürû' Konularda İctihad

Bu konu gerçekte müctehidin ulaştığı sonucun isabetli mi yoksa hatalı mı olduğunu ele almaktadır. İsalet veya hatadan söz edebilmek için ise, müctehidin elde ettiği sonucun kendisiyle ölçülebileceği bir kıstasın var olması gerekmektedir. Doğrunun Allah katında muayyen bulunan bir doğru (hüküm) mu yoksa Allah'ın emrini yerine getirme anlamında bir doğru mu olduğu, buna bağlı olarak da doğrunun tek veya çok olması gündeme gelmektedir.

¹⁴⁶ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 337.

¹⁴⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s.401-02.

¹⁴⁸ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 338.

¹⁴⁹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 3340.

İbn Berhân, fûru‘ meselelerde müctehidlerin açık bir şekilde ihtilafa düştüklerini söylemiştir. Bu ihtilafın sonucu olarak iki zıt grubun oluştuğunu açıklamıştır. Bunlar;¹⁵⁰

1-Bütün müctehidler ictihadlarında isabet etmişlerdir.

2-Hak olan şey tek bir yoldur gerisi hatadan ibarettir.

Bütün müctehidlerin isabet ettiğini savunan grupların da kendi içinde aşırı gidenleri ve orta yolda olanları vardır. Allah katında istenilen şeyler farklıdır. İctihad olmadığı sürece kişi bunlardan istediğini alabilir. Ebu İshâk el-İsferânî bu görüşü savunanlar için “bu görüşte olanların başı safsata sonu ise zandakadır. Zaten safsata grubu aynı durumda bir şeyi hem helal hem de haram sayabiliyor. Zandaka grubu ise nefisleri ne istiyorsa hükmü ona göre veriyorlar.” bu cevabı verir.¹⁵¹

Bütün müctehidlerin isabet ettiğini savunanlardan bazıları, bütün görüşler doğru olmakla birlikte müctehidin araştıracağı bir hadiseye en çok benzeyen bir matlub vardır. Bu eşbehe isabet zorunluluğu yoktur. İstedikini alabilir.¹⁵²

Diğer bir görüşe göre, bütün müctehidlerin isabet ettiği görüşü hâkimdir. Çünkü müctehidin amel dışında bir sorumluluğu yoktur. Eğer amelinde hata etmediyse doğruların çokluğu mevcuttur. İbn Berhân, burada İmam Şafii’nin görüşünü alarak musavvibe grubunda olduğu söylenebilir. Hâkim ictihad ettiğinde eğer isabet ederse iki ecir, eğer hata ettiyse tek ecir vardır sözünü hatırlatmıştır.¹⁵³

Kâdî Abdülcebbâr (ö.415/1025), bütün müctehidlerin isabet ettiğini ancak hatadan sevab gelmenin doğru olamayacağını iddia etmiştir. Bir konuda hata eden ma‘zurdur, ecir verilmez¹⁵⁴ diye görüşte bulunmuştur.

Hadisenin hükmüne dair, Allah tarafından konmuş bir delil vardır. (Ve doğru tektir.) Doğruların hepsi eşit seviyededir. Hak olan şey tek yoldur gerisi hatadan ibarettir diyenler, eğer isabet etmemişse kişi günahkârdır denilirdi. Bunlar görüşlerinde aşırı giden gruptur. Bu İbn Uleyye (ö.183/809), Ebû Bekr Esâm (ö.200/816), Zahiriye Mezhebi ve Bişr el-Merîsî’nin (t.y) mezhebidir. Burada sorumluluk olayın büyüklüğüne bağlıdır. Bu grupta itidal bir yol izleyen başka görüş sahipleri, hakikatın bir olduğunu ve kim isabet ettiyse Allah katındakine isabet ettiklerini savunmuşlardır. Eğer hata ettiyse onun günahkâr değil de ma‘zur olacağını söylemişlerdir.¹⁵⁵

¹⁵⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 341.

¹⁵¹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 341.

¹⁵² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 342.

¹⁵³ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 345.

¹⁵⁴ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 345.

¹⁵⁵ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 343.

Bişr el-Merîsî, ictihadde hata edenin ma'zur görülmeceğini söyler. Çünkü eşbehte isabet imkânsız bir şey değildir. Birisi için mümkün olan şey başkası için de mümkündür. Eğer hata ettiyse bu onun eksikliğinden kaynaklanıyordur. Kişinin hatasından dolayı ölüm gerçekleşirse de kişi burada günahkâr olur.¹⁵⁶

İbn Berhân burada Ebû Hanîfe'nin "bir olayda istenilen şeyler benzer ise mükelleflerin onu idrak etmesine gerek yoktur, ama ictihadi olarak onu talep etmeleri gerekir." sözünü hatırlatmaktadır.¹⁵⁷ Yukarıdaki görüş sahipleri doğruların hepsinin eşit seviyede olduğunu söylerken, eşbeh olarak adlandıracağımız Hanefî mezhebi ise doğrulardan biri Allah katında doğruya daha yakın ve daha üstündür. Bu doğru, mesele hakkında Allah Teâla hüküm verseydi böyle hüküm verirdi denebilecek bir hükümdür. Fakat ona isabet yükümlülüğü yoktur ve bütün müctehidler isabetlidir. Bu görüş "eşbeh" görüşü olarak bilinmektedir.¹⁵⁸

İmam Şafîi'den naklederek "mücmel söz grupları kendisine çeker ve sonunda herkes onu kendi mezhebi yapar. Onlara hata eden mi yoksa isabet eden misiniz? Sonrasında zanni meselelerde hatalı olduklarını söylemeniz de ameli konularda hayır diyecekler"¹⁵⁹ sözünü hatırlatmıştır. Burada Hanefîlerin istihsan ile ilgili görüşlerine bir atıf olduğunu söyleyebiliriz.

Sevabın hata ile birlikte olmasının mümkün olması ile ilgili İbn Berhân, burada sevabın hataya verilmediğini söyler. Hataya düşen kişinin çabasından dolayı sevab aldığını söylemiştir. Burada ilim yolunda olduğu için, yorulduğu için, şer'e doğru hareket ettiği için isabet edenin yarısı kadar ecir alır. Her ne kadar tam olarak yerine getirmeseler de burada cihad ve hac için yola çıkıp da yolda vefat edenlerin aldığı sevap gibi olduğunu düşünmüştür.¹⁶⁰

İbn Berhân, fûru' meselelerde ictihad etmenin iki sonuca götürdüğünü, birisi bütün müctehidler için isabet ettiği görüşü, diğeri ise hakikatın bir olduğu bunun dışındakilerin hatalı olduğudur. İbn Berhân'ın meseleyle ilgili görüşlerine baktıktan sonra, her müctehidin görüşlerinde isabet ettiğini savunduğunu söyleyebiliriz. Burada delillendirmesini İmam Şafîi'nin sözüyle yapmıştır. Hatayla sevabın birlikte olamayacağını iddia edenlere karşı, eğer müctehid isabet etmişse iki ecir hata ettiyse de çabasına, yorulmasına ve ilmin peşinden gitmesinden dolayı bir ecir verileceğini savunmuştur.

¹⁵⁶ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 348. ; Ayrıca Bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s.405,

¹⁵⁷ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 343.

¹⁵⁸ Esen, *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*, s.201.

¹⁵⁹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 343-44.

¹⁶⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 347.

Konuyu ele alma konusunda ve görüşleri ile İmam Gazzâlî'ye yakın olan İbn Berhân, yer yer farklı âlimlerin (Ebu Hanife, Bîşr, Kâdî) görüşlerine de atıf yapması ve diyalektik olması konuya derinlik kazandırmıştır.

3.2. Hz. Peygamber'in İctihadı

Resul-i Ekrem'in şer'i konularda icthad edip etmediği hususu usulcülerini fazlasıyla meşgul etmiş bir konudur. Resulullah'ın yargılama, devlet yönetimi, ordunun sevk ve idaresi gibi doğrudan peygamberliğin alanına girmeyen konularda, ayrıca meyve ağaçlarının aşılması gibi dünya işlerinde ilahi bir bildirim almaksızın kendi inisiyatifleriyle, bilgi ve tecrübesiyle karar vermesinin caiz olduğu İslam âlimlerince genel kabul görmüştür. Asıl tartışma şer'i hükmün tanım ve kapsamına da bağlı olarak onun şer'i hükümler konusunda icthad edip etmediği noktasındadır. Bazıları, onun şer'i hükümlere ilişkin açıklamalarının tıpkı Kur'an gibi vahiy mahsulü olduğunu, bazıları da re'y ve icthaddan kaynaklanmasının mümkün bulunduğunu ileri sürmüştür. Bu tartışma sonrakiler açısından Kur'an'ın yorumlanmasında re'yin kullanılmasına kapı aralaması bakımından son derece önemlidir.¹⁶¹

Hakkında vahiy inmemiş meselelerde Hz. Peygamber icthad eder mi etmez mi, konusu İslam âlimleri arasında tartışma konusu olmuştur;

1- Usûlcuların cumhuruna göre Peygamber'in icthadı aklen caizdir. İmam Malik (ö.179/795), İmam Şafi'i (ö.204/819), Gazzâlî, Şafi'ilerden Fahreddin er-Razi (ö.606/1210), Âmidî (ö.631/1233), Hanefilerin ekserisi, Hanbelilerin tamamı bu görüşü benimseyenler arasındadırlar.¹⁶²

İbn Berhan Hz.Peygamber'in icthad edip etmeyeceği meselesinde iki sonucun karşımıza çıktığını söyler. Hz. Peygamber için icthadı caiz görenler ve görmeyenler olarak bir ayırım yapmıştır.¹⁶³

İbn Berhân, *"Hz. Peygamberin icthadının caiz olduğunu söyleyenler icthadın hakkı aramak olduğunu söylerler. Nasıl diğer kullara icthad izin veriliyorsa Hz. Muhammed'in de dini konularda icthad etmesinde bir engel yoktur. Ve eğer bunu ibadet olarak kabul edeceksek bunu Hz. Peygamber için de kabul etmeliyiz. İbadetler Allah'a yaklaştırıyorsa, kişilerin değişmesi buna engel değildir."* diye aktarmıştır¹⁶⁴

¹⁶¹ Apaydın, "İctihad", s.432.

¹⁶² Âmidî, Muhammed b. Ali; *el-İhkâm fî Usulî'l-Ahkâm*, thk. Abdurrezzak Âfîfî, Daru's-Semî, Riyâd 2003, IV, 211.

¹⁶³ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 380.

¹⁶⁴ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 381.

2- Ebu'I-Hasan el-Eş'ari'ye (ö.374/984) tabi olan Eş'ariler ile mutezilenin çoğunluğu Hz. Peygamberin ictihadını ne aklen, ne de şer'an caiz görmezler.¹⁶⁵ Hz. Peygamber'in ictihad etmesine şiddetle karşı çıkanlardan biri, zahiri mezhebinin savunucusu İbn Hazm'dır. İbn Hazm: "*Peygamberin ictihadı ne aklen, ne de şer'en caiz değildir. Peygamberlerin, hakkında vahiy inmeyen şeri bir hükmü ortaya koymada ictihad etmeleri caiz olur; diyenler kesinlikle kafir olur. Allah Teala'nın Hz. Peygambere: 'De ki ... Ben bana vahyolunundan başkasına uymam'*"¹⁶⁶ şeklindeki emri, Hz. Peygamberin ictihadı caizdir diyenlerin görüşünü iptal etmeye yeterlidir" der.¹⁶⁷

İbn Berhân, "*Hz. Peygamberin ictihad etmediğini savunanların 'O arzusuna göre konuşmaz; onun bildirdikleri vahyedilenden başkası değildir'*"¹⁶⁸ ayetini delil olarak kabul ettiklerini açıklar. Bunlar, Hz. Peygamberin ictihadı caizse ona muhalefet etmek de görüşlerini eleştirmek de caizdir diyorlar. Halbu ki ona muhalefet onun değerini düşürür, konumunu düşürür ve din konusundaki mevkisini aşağı çeker."¹⁶⁹

İbn Berhân, ictihadın mümkün olmadığını savunanların getirdiği "O arzusuna göre konuşmaz; onun bildirdikleri vahyedilenden başkası değildir"¹⁷⁰ ayetine karşılık bunun Kur'an-ı Kerim'de geçtiğini ve Allah'tan geldiğini söyler. İctihadı heva ve hevesle verilmiş bir karar olmadığını aksine ictihadın delille sabit bir hüküm olduğunu söyler.¹⁷¹ Burada İbn Berhan ictihad meselesiyle ilgili akıl yoluyla bir ayrıştırma yapmaktadır.

İctihadın Hz. Peygamber için mümkün olmayacağını söyleyenlerin "eğer ictihad onun için caiz ise muhalefet etmek de caizdir" sözlerine karşılık İbn Berhan, Allah tarafından bildirildiği için muhalefetin caiz olamayacağını söyler. İcma'da da durumun aynı olduğunu söyleyen İbn Berhân, eğer bir konu üzerinde bir topluluk icma ettiyse ona muhalefet etmenin caiz olmadığını bildirmiştir. Ama bu durum icmanın gerçekleşmesinden önce ise muhalefet etmekte bir sakınca olmayacağını açıklamıştır.¹⁷²

Hz. Peygamber hakkında ictihadın caiz olduğunun en büyük delili, fiilen ictihadda bulunmuş olmasıdır. Rasûlullah'ın ictihadını konu edinen eserlerdeki örnekler bunun açık bir şekilde göstermektedir. Konu hakkındaki iddia ve delillerden sonra ortaya çıkmıştır ki, âlimlerin çoğunluğu tarafından savunulan Allah Rasûlü'nün ictihad yetkisinin bulunduğu

¹⁶⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 212.

¹⁶⁶ Yunus 10/15; el-Ahkâf 46/9.

¹⁶⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usulî'l-Ahkâm*, V, 133.

¹⁶⁸ En-Necm 53/3-4.

¹⁶⁹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 381.

¹⁷⁰ En-Necm 53/3-4.

¹⁷¹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 381.

¹⁷² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 382.

görüşü, onun beşeriyeti ile uygunluk arz eden tutarlı bir yaklaşım olduğu kadar, reddedilmesi mümkün olmayan sağlam ve güçlü delillere dayalı bir hakikattir.¹⁷³

İbn Berhân bu konuyu ele alırken aslında hocası İmam Gazzâlî'nin yolundan gittiği görülmektedir. Çünkü bunun aklen mümkün olduğunu ve ictihad etmesinin kişiliğine ve peygamberliğine halel getirmeyeceğini, O'nun vahiy koruması altında olduğu için, hata etse dahi düzeltme imkânın olabildiğini¹⁷⁴ açıklamıştır. Eserinde ne kadar Hz. Peygamberin fiili olarak ictihad ettiğine dair örnekleri görmesek de açıklamalarından hareketle görüşünün bu yönde olduğunu söyleyebiliriz. İbn Berhân bu konu hakkında görüşlerini açıklarken hocası İbn Akîl'den herhangi bir nakilde bulunmamıştır.

Hz. Peygamberin ictihad edip etmediği meselesine baktığımız zaman İbn Berhân'ın kabul etmeyenlerin karşısında olduğu söylenebilir. Eserinde konuyu ele alış biçimi bizleri bu sonuca götürüyor. Hanefilerin çoğu, Şafiilerin bir kısmı, hocası İmam Gazzâlî gibi âlimler Hz. Peygamberin ictihadının gerçekleşmesini uygun görürler. Öbür tarafta eserinde bu konuyu ele alırken sorularla kabul etmeyenlerin argümanlarını öne sürüp cevap verdiğini gördük. Aslında bu cevapların Mutezilî âlimlere ve Zahirilere olduğu açıktır. Çünkü bunlar Hz. Peygamberin ictihadının aklen caiz olmadığını iddia etmişlerdi.

3.3. Hz. Peygamber Döneminde Ashabın İctihadı

Hz. Peygamberin huzurunda veya ondan uzakta olan sahâbenin ictihad edip etmediği meselesi de, ictihadın meşruiyeti tartışmalarında gündeme gelmektedir.

Hz. Peygamber'in sağlığında sahâbenin ictihad edip etmediği de usulcüler arasında tartışmalıdır. Bir kesim, Resul-i Ekrem'in sağlığında kendisine danışma imkânı bulunduğu için ictihad yapılmasının caiz olmadığı görüşündedirler. Çoğunluk, onun sağlığında sahâbenin ictihadını aklen mümkün görmekle birlikte bu ictihadın fiilen gerçekleşip gerçekleşmediği hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bâkılânî (ö.403/1013), bunu ashâbın Hz. Peygamber'in meclisinden uzakta bulunmasıyla kayıtlamaktan yana iken, Gazzâlî, her iki durumda da caiz ve vaki olduğu görüşündedir. Hanefiler'in de içlerinde bulunduğu usulcülerin çoğunluğu ise Resul-i Ekrem'in yanında sahâbenin ictihad etmesini mümkün görmekle birlikte bunu onun açıkça izin vermesi şartına bağlamışlardır.¹⁷⁵

¹⁷³ Şimşek, Murat; "Hukuki Tasarrufların Kaynağı Olarak Hz. Peygamber'in İctihadı", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2009, XIV, 154.

¹⁷⁴ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 382.

¹⁷⁵ Apaydın, "İctihad", s.432.

İbn Hazm (ö.456/1064), bu konu hakkında “*savaş, kaza, öğretmenlik gibi iş ve vazifeler sebebiyle Hz. Peygamberden uzakta bulunan ashâb, kitap ve sünnetin açıkça temas etmediği hadiseler karşısında kaldıkça ictihada müracaat ediyor, fırsat buldukları zaman reylerini Rasulullah’a arz ederek tashih ve tasdikini temin ediyorlardı.*”¹⁷⁶ diyerek Hz. Peygamber zamanında ictihad etmeyi ondan uzak olmakla sınırlandırmıştır.

Cüveynî (ö.478/1085) eserinde Peygamber zamanında yaşayanların ictihad edebilmeleri O’na uzak olmalarına bağlamıştır. Zira O’na sorma imkânı olanların ictihad etmelerine gerek yoktur. Ama uzak bir yerde olanlar ve sorma imkânı olmayanların ictihad etmelerini caiz görmüştür. Buna da Mu‘az örneğini vermiştir.¹⁷⁷

Gazzâlî, bu konu hakkında “*Hz. Peygamber zamanında ictihadın vuku bulup bulmadığı meselesine gelince, yanında da gıyabında da içtihadın gerçekleşmesinin caiz olduğudur.*” demiştir.¹⁷⁸

İbn Berhân bu konu hakkında genel olarak üç şekilde gruplandırma yapıyor; Hz. Peygamber zamanında ictihadın varlığına cevaz verenler, bunun mümkün olmadığını savunanlar ve zaruri durumlarda ictihada cevaz verenler. Konuyu ele alırken de karşı tarafların delillerini dile getirip en son savunduğu düşünceyi açıklamıştır.

Birinci grup, Hz. Peygamber zamanında ictihadın gerçekleşmesine imkân vermeyenler, doğruyu bulmaya imkânlarının olduğuna ve nassın vukubulma ihtimalinin yüksek olduğunu dile getirirler. Çünkü Hz. Peygamber daha hayatta olduğunu ve O’na sorabilme imkânları da mevcut olduğunu söylemişlerdir. Hal böyle iken onların ictihad etmelerinin doğru olamayacağını söylemişlerdir. Zanna göre hüküm vermenin caiz olmadığını aktarmışlardır.¹⁷⁹ Aslında burada farklı bir anlayışın ortaya çıkması ictihada olan bakış açısından olabilir. Zira eğer siz ictihadı zanna göre verilmiş bir karar olarak görürseniz, ictihadın makul bir şey olmadığı sonucuna varırsınız. Ama ictihadı delile dayanan hakka ulaşabilme çabası olarak görürseniz de ictihadın her an gerçekleşebileceği fikrine varırsınız.

İkinci grup, Hz. Peygamber zamanında ictihadın gerçekleşmesine imkân verenler de ictihadı hükmü elde etme yollarından biri olarak görürler. Peygamberden sonra ictihad

¹⁷⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, V, 133.

¹⁷⁷ Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Abdulazim ed-Diyeb, Katar 1978, s.1355-56.

¹⁷⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, s.390-91.

¹⁷⁹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 377.

nasıl caiz ise onun zamanında da caiz olmasında mani bir şey görmezler. Burada haber-i vahidi delil olarak gösterirler. Çünkü sahabelerden bazıları Hz. Peygambere sorma imkânları olduğu halde ictihad yolunu seçtikleri belirtilmiştir.¹⁸⁰

Buna örnek olarak Muaz örneğini vermişlerdir; “*Ne ile hükmedeceksin? Allah’ın kitabı ile. Bundan bir şey bulmazsan? Resulullah’ın Sünneti ile. Bunda bir şey bulmazsan? Re’y’im ile ictihad ederim.*”¹⁸¹ Başka bir örnek olarak Hz.Peygamberin, Amr İbn’ül Âs ve Ukbe b.Amr el-Cühnî’ye “İctihad edin eğer isabet ederseniz iki ecir vardır. Eğer hata ederseniz bir ecir vardır.” olarak gösterirler. Bu iki örnek gösteriyor ki Hz. Peygamber zamanında ictihadın fiili olarak vuku bulmuştur.¹⁸²

Üçüncü grup ise, Hz.Peygamberin huzurunda ictihad etmeyi caiz görmezler. Eğer başka bir şehirde ise veya ona sormak mümkün değilse ictihad etmeyi caiz görürler. Bakıllânî ve Cüveynî bu grub içerisinde yer alır.¹⁸³

İbn Berhân, Hz. Peygamber zamanında ictihad edebilmek için O’ndan uzak olmayı bir mazeret olarak görür. Çünkü O’nun yanında olanların sorma hakları vardır.¹⁸⁴ İbn Berhân Hz. Peygamberin huzurunda olanların ictihad edip etmeyeceklerini net bir şekilde dile getirmemiştir. Sadece O’na sorma imkânından bahsetmiştir.

İbn Berhân’ın konuyu ele alış biçimine baktığımızda Hz. Peygamber zamanında sahabenin ictihad edip etmeyeceği meselesiyle ilgili üç grubun görüşünü verdikten sonra kendi görüşünü serd eder. Birinci grupta olanlar, Hz.Peygambere sormanın mümkün olmasında dolayı ictihadın mümkün olmadığını savunmuşlardı. İkinci grupta olanlar, ictihadın mümkün olduğunu ve üçüncü gruptakiler ise O’ndan uzak bir yerde olmak şartıyla ictihad etmenin mümkün olduğunu savunurlar. Kanaatimizce İbn Berhân üçüncü grup içerisinde yer almaktadır. Bizi bu fikre götüren şey, uzak bir belde de olmayı ictihad etmek için özür sebebi olarak kabul etmesi ve açık bir şekilde Hz. Peygamberin yanında olanları ictihad edemeyeceklerini söylememesidir.

İbn Berhân’nın en çok etkilendiği hocası İmam Gazzâlî ile tam olarak aynı fikirde olmadığı anlaşılmaktadır. Gazzâlî her iki durumda ictihad etmenin imkânından

¹⁸⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 377.

¹⁸¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 584. ; İbn Hanbel, *el-Müsneid*, V, 230.

¹⁸² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 379.

¹⁸³ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 379.

¹⁸⁴ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 379.

bahsederken,¹⁸⁵ İbn Berhân ise ictihad edebilmek için sadece uzak olmayı özür sebebi olarak görmüştür.

3.4. Sahâbe Kavli ve Sahabeyi Taklid

Sahabe Kavli'nin hüccet olup olmaması ile ilgili temelde üç yaklaşım vardır. 1. Sahabi sözü hüccettir. 2. Sahabi sözü hüccet değildir. 3. Sahabi sözü re'y ve ictihad yoluyla bilinemeyecek (taabbüdü) konularda hüccettir.¹⁸⁶

1. Sahabi sözünün hüccet olduğunu kabul edenler, kıyasa uygun ve aykırı bulunması arasında fark gözetmeyerek her durumda sahabi sözünün hüccet olacağını öne sürmüşlerdir. İmam Malik, kadim görüşünde Şafii, bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel, İshak b. Rahuvi gibi müctehid imamlarla Ebu Said el-Berdaî (ö.317/930), Cessâs, Serahsî (ö.571/1176) ve Pezdevî (ö.482/1089)'nin dahil olduğu Hanefi usulcülerinin büyük çoğunluğu ve Mu'tezile'den Ebu Ali el-Cübbâî bu görüştedir. Bu gruptaki âlimler daha çok sahabenin faziletini dile getiren ayet ve hadisleri delil göstermekle birlikte akli gerekçelendirmeye de başvurmuştur.¹⁸⁷

İbn Berhân, mutlak olarak sahabe kavlini hüccet olarak kabul edenleri zikretmiştir. Ebu Said el-Berdaî'nin başını çektiği İmam Ebu Hanife'nin mezhebini bu grubun içinde saymıştır.¹⁸⁸

Burada İbn Berhân, İmam Ebu Hanife'nin “sahabedenin ittifak ettiği konuları alırlar amma iş tabiilere gelince onlar da adam biz de adamız” sözünü aktararak¹⁸⁹ Hanefilerin sahabe kavlini kabul ettiklerini ama tabiiler konusunda ise durumun aynı olmadığını bizlere hatırlatmaktadır.

İbn Berhân, sahabeyi taklidi mutlak olarak caiz olarak görenlere gelince, onları bu düşünceye götüren şeyin sahabenin konumunun âmmîden yüksek olması, onların ictihad yollarını herkesten daha iyi bilmeleri ve Hz. Peygamber'i görüp birinci ağızdan bilgi vermelerine bağlamaktadırlar. Bunun dışında Hz. Peygamberin “*ashabım yıldızlar gibidir hangisine uyarsanız hidayet yolunu bulursunuz, benim sünnetime ve benden sonra gelen*

¹⁸⁵ Gazzâli, *el-Mustasfâ*, II, 391.

¹⁸⁶ Apaydın, Yunus; “Sahabî Kavli”, XXXV, 502.

¹⁸⁷ Apaydın, “Sahabî Kavli”, 502.

¹⁸⁸ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 371.

¹⁸⁹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 371.

*raşit halifelerin sünnetine uyun ve en hayırlı nesil benim de aralarında bulunduğum nesildir.”*¹⁹⁰ sözlerini hatırlatmışlardır.¹⁹¹

İbn Berhânın bu görüşte olanlara itiraz ettiğini görmekteyiz. Sahabenin dünyanın dört bir tarafına dağıldıklarını, birçok konuda ihtilaf ettiklerini söylemiştir. Sahabîlerden sonra gelenlerin ictihad etme yeterlilikleri yoksa taklid etmelerinde bir sakınca olmadığını söyler. Ancak ictihad edebilme yeterliliğe sahip olup ictihadı bir kenara bırakıp taklide sarılmalarının da doğru olamayacağını aktarır. Bu durumda taklid etmenin caiz olmadığı bildirilmektedir. Sahabeden sonra gelenlerin ictihad edebilme güçleri varsa zaten burada özür düşer. Bunların da sahabe gibi ictihad etmeleri gerektiğini vurgular.¹⁹²

İbn Berhân, sahabeyi taklid etmeyi mutlak olarak caiz görenlerin getirdikleri hadisleri inkâr edemeyeceğini söyler. Zaten kendisinin de sahabenin diğer insanlardan fazilet konusunda üstün olduklarını kabul ettiğini açıklar.¹⁹³ Aslında burada İbn Berhân sahabenin fazilet bağlamında üstün olduğunu ama ictihad konusunda durumun aynı olmadığını ima etmektedir.

2. Yeni görüşünde Şafii, bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel, Hanbeli usulcülerinden İbn Akıl¹⁹⁴ ile Mu'tezile ve Eş'ariler'in çoğunluğu sahabi sözünün hüccet olmadığı kanaatindedir. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, (ö.436/1044) Gazzâlî¹⁹⁵, İbnü'l-Hâcib (ö.646/1249) ve Âmidî'nin tercihi de bu yöndedir. İmam Şafii'nin sonraki döneminde sahabe kavlinin hüccet olmadığı rivayet edilir.¹⁹⁶

3. Kerhî (ö.340/952), geç dönem Şafii usulcülerinden Taceddin es-Sübki (ö.771/1370) ve daha birçok usulcü sahabi sözünün sadece re'y ve ictihad yoluyla bilinmeyecek konularda hüccet olduğu kanaatindedirler.¹⁹⁷ Cüveynî, sahabilerin de hata yapabileceklerini, onlara uymanın vacib olmasıyla ilgili bir delilin olmadığını, zanna dayalı ictihatlara uymanın zorunlu olmadığını ancak kesin olarak dile getirdikleri görüşlerine uymanın vacip olduğunu söyler.¹⁹⁸

¹⁹⁰ Beyhâki, *el-Medhal*, s.164.

¹⁹¹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 373.

¹⁹² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 374.

¹⁹³ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 375.

¹⁹⁴ İbn Akıl, Ebu'l Vefâ; *Kitabü'l Cedel*, Merkezi'l-İslamî, Cidde, s.39.

¹⁹⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 400.

¹⁹⁶ Apaydın, “Sahabî Kavli”, s.502.

¹⁹⁷ Apaydın, “Sahabî Kavli”, s.503.

¹⁹⁸ Cüveynî, *el-Burhân fi Usûli'l-Fıkh*, II, 1361.

İbn Berhân, kıyasa muhalif olan sahabe kavlinin kabul edileceği ve kıyasa muvafık olan sahabe kavlinin kabul edilmeyeceğini savununaları zikretmiştir.

Sahabeyi taklit etmenin halk için geçerli olduğunu savunan İbn Berhân, bir âlimin sahabelerin ihtilaf ettiği bir konuda icthad yollarını terk etmesinin mümkün olmadığını söyler. Yine aynı şekilde sahabenin bir konuda iki zıt görüşe sahip iken âlimlerin icthadı bırakıp taklide sarılmalarının doğru olmadığını açıklamıştır.¹⁹⁹

İbn Berhân, sahabe akılla bilinemeyecek bir konuda kıyasa muhalif bir icthadda bulunmuşsa bunun *tevkifi*²⁰⁰ olduğunu ve bunun kabul edileceğini dile getirir.²⁰¹ Hükümleri direkt olarak sahabeye bağlamanın doğru olmayacağını aktarır. Eğer böyle bir icthad varsa da bunun Hz. Peygamberden menkul ve tevkifi bir yanının olduğunu söyler.²⁰² Ancak kıyasa muvafık olan konularda bakılması gereken husus sahabe değil, hükmün üstüne bina edildiği delildir. Çünkü sahabenin hata edebileceğini böylece aldığı kararın da hatalı olabileceğini savunur.²⁰³

Hz. Aişe'nin bir alışveriş hakkındaki sözlerine aykırı bir icthadde bulunduğunu ve buradaki satışı bozduğuna dair icthadının bazı kesimlerce eleştirildiğini söyler. Ama burada İbn Berhân, bahsedilen meselenin kıyasa aykırı bir konu olmadığını ve bunun için sahabenin sözünün alınabileceğini açıklamıştır.²⁰⁴

İbn Berhân'nın sahabe kavlinin hücciyeti ve sahabeyi taklid meselelerini nasıl ele aldığını görmüş olduk. Sahabe kavlinin hücciyeti ile ilgili görüşlerinin Şafiî fakih Subkî ve Hanefî usûlcü Kerhî²⁰⁵ ile aynı doğrultuda olduklarını görmekteyiz. Zira bunlar sahabe kavlinin hücciyetini kıyasın câri olamayacağı konularda ve tevkifi olan konularda kabul ederler. Zira kıyasa muvafık olan konularda ise delile, senede bakılması gerektiğini savunmuşlardır.

¹⁹⁹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 375.

²⁰⁰ Tevkifi: Akılla belirleme imkanı olmayan, bizzat şariat tarafından ne ve nasıl olacağı belirlenen durumlardır. Mesela namazların rekatleri, vakitleri, şartları, rükünleri, Kur'an ayetlerinin surelere yerleştirilişi vb. tevkifidir. Ayrıca bkz. Erdoğan, Mehmet; *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yay. İstanbul 2010, s.577.

²⁰¹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 375. ; Ayrıca bkz. Şevkanî *İrşadü'l Fuhûl* adlı eserinde İctihad bölümünde İbn Berhân'ın bu görüşünü almıştır.

²⁰² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 375.

²⁰³ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 376.

²⁰⁴ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 376.

²⁰⁵ Apaydın, "Sahabî Kavli", s.502.

Sahabeyi taklid konusunda da görüşlerini belirten İbn Berhân, taklidin müctehidler için değil halk için geçerli olabileceğini savunmuştur. Her ne kadar sahabe kişilik olarak fazilet bağlamında üstün olsa da müctehidler için icthad yollarını terk edip taklide sarılmalarının doğru olamayacağını belirtmiştir.

İbn Berhân, bu konuda mensubu olduğu Şafiî mezhebenin dışında bir görüşe sahiptir. Aynı şekilde en çok etkilendiği Hanbelî âlim İbn Akîl ve Şafii âlim Gazzâlî gibi hocalarına muhalif olmuştur. Hocaları Sahabe kavlinin hüccet olamayacağını savunmuş olsalar dahi²⁰⁶ İbn Berhân kendine özgü bir usul ile farklı bir görüş ortaya koymuştur. İlmi kişiliğinin görüşlerine yansıdığını ve özgün olduğunu görebilmekteyiz.

3.5. Taklid ile İlgili Konular

3.5.1. Müctehidin Müctehidi Taklidi

Iraklı fakihlerin çoğunluğu, gerek fetva verdiği gerekse kendisiyle ilgili konularda bir âlimin başka bir âlimi taklid edebileceği, bazı âlimler de fetva verdiği konularda değil kendine has konularda başka bir müctehidi taklid etmesinin caiz olduğu görüşündedir. Hanefiler'den Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî (ö.189/805), bir müctehidin sadece kendisinden daha âlim gördüğü birini taklid edebileceğini, fakat kendine denk veya kendinden daha aşağı birini taklid edemeyeceğini söyler. Kelamcı mütekellim âlimlerin çoğunluğu ise aksi görüştedir. Mesela Bakıllanî, bir müctehidin sahabeyi ve sahabeden sonra gelenleri taklid edemeyeceği şeklindeki görüşü tercih etmiştir.²⁰⁷

Gazzâlî, icthatta bulunmuş bir âlimin bir konuda başkalarını taklit edemeyeceğinin ittifakla kabul edildiğini söyler. Ancak bir konuda daha araştırma yapmamışsa, âmmî gibi olur ve taklid onun için de geçerli olur. Ona göre vacip olan düşünmek ve akıl yürütmektir. Bu akıl yürütmenin sonunda kişi kendisinden daha âlim olan kişinin görüşüne uygun bir zan elde etmişse mesele ortadan kalkmış olur. Eğer daha âlim olan kişinin görüşüne aykırı bir zan elde etmişse bu takdirde diğerinin daha âlim olmasının bir önemi yoktur ve esasen bu durumda daha âlim olan kişinin görüşü bu âlim nezdinde zayıflamış olmaktadır.²⁰⁸

Mezheplerin ve âlimlerin konu hakkındaki görüşlerini aktardıktan sonra İbn Berhân'ın konuyu nasıl ele aldığını ve hangi görüşü savunduğunu söyleyebiliriz. Zira bu

²⁰⁶ İbn Akîl, *Kitabü'l Cedel*, s.39; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 400.

²⁰⁷ Apaydın, "İctihad" s.442.

²⁰⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, s.467. ; Apaydın, "İctihad" s.442.

konu hakkındaki görüşlerini aktarırken delillendirme yolunu seçerek soru-cevap şeklinde bir metod izlemiştir.

İbn Berhân, müctehidin müctehidi taklid edip etmeyeceği meselesiyle ilgili görüşleri üç grupta toplar. Bunlar; taklidi caiz görenler, caiz görmeyenler ve vakit dar olduğunda taklidi caiz görenler.²⁰⁹

İbn Berhân, müctehidin müctehidi taklid etmeyi caiz görenlerin delilleri olarak, ictihad zanna dayalı olduğu için kendisi de başkası da ictihadde bulunsa taklid edebileceklerini aktarır. Zan ile ilgili konularda âlimin seçim hakkı olduğunu söylerler. Bunu yapacağı zaman da kendisinin elinden geleni yapmış olması gerektiğini savunurlar.²¹⁰

İbn Berhân, müctehidin müctehidi taklid etmesinin caiz olmadığını savunanların delillerini aktarmıştır. *“Allah insanları gücü ölçüsünde sorumlu tutmuştur. Onun için ictihadı elde etmek için elinden geleni yapması gerekmektedir. Müctehidin ictihadında kasr etmemesi gerekir. Mümkün olan kişinin görüşünün peşinden gitmesidir. Başkasının ictihadı kendisinininkinden daha şüphe içerir. Kendisi var olan gücüyle çaba harcamış, zamanının çoğunu buna adanmış ve ictihadde bulunmuştur. Kendisinin sözü ve ictihadı evladır.”*²¹¹

İbn Berhân’a göre bu konu ihtilaflı olup tartışmaya açıktır. Müctehidin, müctehidi taklid edebilmesini zamanın darlığı ve konu hakkında gerekli ilme sahip olmamasına bağlamıştır.²¹² Zamanın darlığı ve gerekli ilme sahip olmayı şart koşan İbn Berhân’ın bu görüşüyle İmam Gazzâlî’ye yakın olduğu görülür.

İbn Berhân, müctehidin taklidi ile âmmînin taklidini ayırt etmiştir. Âmmînin durumunu göz önünde bulundurarak taklid konusunda onları serbest bırakmış ve delili bilmelerine gerek olmadığını açıklamıştır. Müctehidlerin taklidine gelince, sadece dar bir vakit gibi bir durumda taklid edebileceklerini sınırlandırarak, müctehidlerin ictihad etmeleri gerektiği fikrine kail olmuştur.

²⁰⁹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 362.

²¹⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 363.

²¹¹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 363.

²¹² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 363.

3.5.2. Avâmın Müctehidi Taklid Etmesi

Günümüzdeki müslümanlara baktığımızda neredeyse tamamının mukallid olduğunu, ibadetlerini ifa ederken muctehidler görüşlerine müracaat ettiklerini görüyoruz. Zira şartlar ve imkânlar bu duruma götürmektedir. Herkesin delile dayanarak bir hükme varması neredeyse imkânsızdır. Durum böyle olunca Müslümanların çoğu ictihad melekesine sahip olmadığı için müctehidlere tabi olarak hükümleri hayatlarında tatbik etmeye çalışırlar.

İctihad derecesine ulaşan bir kimsenin, bir mesele ile karşılaştığında, o konuda ictihad etmesi ve ictihadının sonunda ulaştığı hükme uyması vaciptir. O hususta kendi ulaştığı hükmü bırakıp başkasını taklid etmesi caiz değildir. İctihad mertebesine ulaşmamış kişiye gelince, ister avamdan biri, ister ictihad derecesine ulaşmada önemli olan bazı bilgileri elde etmek suretiyle avam mertebesini aşmış biri olsun bu kişinin amelî hükümlerde başkasını taklid etmesinin caiz olup olmadığı hususunda üç farklı görüş ileri sürülmüştür:²¹³

1-Taklid hiçbir şekilde caiz değildir. Her mükellefin, karşılaştığı dinî meselelerde kendi başına ictihad etmesi ve vardığı içtihadı sonuca göre uygulama yapması gerekir.

2-Taklid vaciptir. İctihad ehliyetleri ve taklid edilmelerinin caiz olduğu ittifakla kabul edilen müctehid imamlar devrinden sonra ictihadda bulunmak geçersizdir.

3-Mutlak müctehid olmayan kimsenin, dinen müctehid imamlardan birini taklid etmesi ve karşılaştığı meselelerin hükümlerini bilginlerden sorması gerekir. Şayet alım-satım gibi bir kısım fıkıh meselelerinde müctehid ise, kendi ictihadı ile hükmünü bilemeyeceği konularda taklid etmesi icap eder.

İbn Akîl, avâmın nasların zahiri manalarına sarılmasının gerektiği kanaatindedir, çünkü onların zihin yapısı tenzihe değil, teşbihe elverişlidir. Nitekim Hz. Peygamber Allah hakkında avama bilgi verirken bu yolu takip etmiştir.²¹⁴

Bağdat Mu'tezilesi, şer'î konularda taklid haram olduğu için avâmın delilleri bilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Bunun için hükmün üzerine bina edildiği illeti ve delili

²¹³ Şâban, *Usûlî'l Fıkhu'l-İslamî*, s.421-22.

²¹⁴ Yavuz, "İbn Akîl" s.302.

araştırması gerekmektedir. Ancak fîru‘ ve itikadi konularda delili bilmelerine gerek yoktur.²¹⁵

İbn Berhân, hükümlerde avâmın âlime müracaat etmesi gerektiğini vurgulayarak konuya giriş yapar. Âvam, bir konu hakkında, bilgi alırken delil sormasına gerek olmadığını söyler. Çünkü âvâmın delili bilmesi onun hiçbir işine yaramayacağını söylemiştir.²¹⁶

İbn Berhân âlimlerin bu konu hakkındaki delillendirmeleri şu şekilde açıklamıştır; *“Hz.Peygamberin ahabının tatbikine baktığımızda Mu‘tezilenin hilafında uygulama yaptıklarını görmekteyiz. Çünkü onlar avâmdan delilleri ezberlemelerini istememişlerdir. Avâma hükmü söyledikten sonra delili bilip bilmemek önemli değildir. Zaten avâmın delille hüküm arasında bağlantı kurması oldukça zordur. Bunu yapmak için ancak müctehid olmak gerekiyor. Bu da herkesin müctehid olmasını gerektiriyor. Bu da oldukça zor bir durumdur”*.²¹⁷

İbn Berhân, avâmın delilleri bilmeleri gerektiğine karşılık âlimlerin cevabını aktardıktan sonra, Bağdat Mu‘tezilesinin itikadi konularda avâmın delili bilmesinin gerekli olmadığı görüşlerini aktarır. Seleften bir grup ve ehl-i sünnetin bir kısmının da bu görüşte olduğunu açıklar.²¹⁸

İbn Berhân, avâmın müctehidin görüşünü almasını taklid olarak görmez. Çünkü müctehid hükmü delil üstüne bina ettiğini söyler. Hal böyle olunca âvam müctehide tabi olduğu için o da delile dayanmış sayılır. Çünkü taklidin “başkasının sözünü delilsiz olarak kabul etmek” olduğunu söyler.²¹⁹

Onlar da İbn Berhân’ın bu görüşüne karşılık olarak, avâm delili bilse dahi hükmün nerede sabit olduğunu bilmez. Bunu ancak âlimler bilir. Bu durumda avâm hükmü tam anlamıyla idrak etmeden aldığı için taklid söz konusu olduğunu belirtmişlerdir.²²⁰

İbn Berhân, böyle bir sözün batıl olduğunu söyler. Hükümlerin Allah tarafından konulduğunu, illetlerin ve emarelerin bulunduğunu ve bu durumun âlim için de âmmî için de bir olduğunu söyler. Rekâtların sayısı ve zekâtındaki nisap miktarı örneğinde maslahatın

²¹⁵ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 359.

²¹⁶ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 358.

²¹⁷ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 360.

²¹⁸ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 361.

²¹⁹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 361.

²²⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 361.

ne olduğunu âlimler de tam olarak bilmez. Âlimler bunları Hz. Peygamber'den almışlar ve bu durumu taklid olarak da kabul etmemişlerdir.²²¹

İbn Berhân, avâmın müctehidleri taklid meselesinde hocası İbn Akîl gibi düşünmüştür. Zira Hz. Peygamberin de bu yolu seçtiğini, bunun halk için bir zaruret olduğu,²²² fikrini savunmuştur. İbn Berhân'ın herkesin delilleri bilmesinin de imkânız olduğunu, insanları bununla mükellef tutmanın dini zorlaştırmaktan başka bir şey olmadığını söylemektedir.

İbn Berhân konuya açıklık getirirken taklilde delilin de bilinmesi gerekir diyen Bağdat Mu'tezilesi'nin fikirlerini aktarmış ve bunlara kabul edilebilir cevaplar vermiştir. Diğer klasik eserlerde olduğu gibi, onun soru-cevap yöntemini seçmesi konuya genişlik kazandırması ve fikirlerini daha güzel aktarma imkânı vermesi son derece önemlidir.

3.5.3. Avâmın İsteddiği Müctehidi Taklid Etmesi

Avâmın taklit edeceği âlimi belirlemesi, genellikle içinde yaşadığı müslüman toplumun geniş bir kesimi tarafından paylaşılan bir bilgiye ulaşma süreci/gayreti olarak tasvir edilmektedir. Nitekim görüşleri taklit edilecek âlimin bu özelliğine dair bilginin toplumda istifâza, telakki, şöhet gibi kavramlarla ifade edilen bir yaygınlığa sahip bulunması gerektiği belirtilmektedir.²²³

Gazzâlî, bir beldede bir müfti varsa âvâmın ona başvurması gerektiğini açıklar. Eğer birden fazla müftî varsa sahabe döneminde olduğu gibi istediğinin fetvasını alabilir. Kimileri bu konuda en faziletlisinin fetvasının alınması gerektiğini, eğer eşit iseler de avâmın serbest olacağını iddia etseler de sahabenin böyle bir uygulaması olmadığı için Gazzâlî böyle bir yorumun geçersiz olduğunu söyler. Âmmînin başvurması gerekenlerin ilmini bildiği ve adaletinden emin olduğu kişiler olması gerektiğini belirtir.²²⁴

İbn Akîl, eserinde bir müctehid bir mesele hakkındaki en sağlam delili araştırıp kendisine göre hüküm vermek zorundaysa aynı şekilde âvâm da daha takva sahibi âlimin hangisi olduğunu araştırıp ona uymak zorunda olduğunu söyler. Dini hükümlerin önemli bir bölümü zannidir. Kişi, herhangi bir konuda daha âlim olan birini taklid ettiğinde,

²²¹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 361.

²²² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 360.

²²³ Kaya, "Taklid" s.462.

²²⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 466.

kendisini gerçeğe daha çok yakın hisseder. Bu bakımdan daha âlim birisini taklid etmenin daha evla olduğunu ifade etmiştir.²²⁵

Âmidî bu konuda Ahmed b. Hanbel'in bir rivayeti, Hanbelî âlimlerden bazıları, Şafiilerden Ebu'l Abbâs İbn Süreyc (ö.306/ 918) ve Kaffâl (ö.417/1026) gibi âlim ve usûlcülerden bir gruba göre; avâm, karşılaştığı meseleleri ilim ve takva açısından en iyi âlimi araştırıp kendisine sormak zorunda olduklarını şart koştuklarını aktarmıştır.²²⁶

İbn Berhân, âlimler arasında tercih etme meselesinde üç grubun olduğunu eserinde belirtmiştir. Bunlar;

1-Âmmînin konu hakkında çokça araştırma yapması gerekir, kitaplardaki hükümleri ezberler ve âlime sorar. Şayet âlim görüşünde isabet ederse onu taklid edebilir. Cüveynî, Gazzâlî gibi âlimler bu görüştedir.

2-Kendisine göre fıkhıta en çok önde olan ve meşhur olan âlimlerin taklid edilebileceğini savunanlar.

*3-Âmmînin âlime sen müctehid misin yoksa mukallid misin sorusunu yöneltmesi gerekir. Eğer aldığı cevap müctehid ise onu taklid edebilir. Şayet âlim de taklid ettiyse onu taklid etmesi caiz değildir.*²²⁷

İbn Berhân, üçüncü gruptakilerin delillerini şu şekilde olduğunu zikretmiştir. “Hz. Peygamberin ashabı âvamdan hiç kimseyi ictihad etmeleri hususunda zorunlu tutmamışlardır. Eğer tersi olsaydı, zaten bu haber bize kadar gelirdi. Seleften de âvâmın meseleleri ezberletmelerine dair bir haber gelmemiştir. Müctehidlerin imtihan edilmesiyle ilgili bir bilgi de elimize ulaşmamıştır. İnsanların yaşadığı yerler küçük olduğu için ictihad konusu da sınırlıdır. Bunun için orada ictihad edebilecek birisini taklid etmesinde bir beis yoktur.”²²⁸ Kendisine göre fıkhıta en çok önde olan ve meşhur olan müctehidlerin taklid edilebileceğini savunanlar, doğruyu istemenin ve peşinden gitmenin vacip olduğu görüşündeler. Bu da meselelerde müctehidleri imtihanla ve ismi en meşhur olan âlimi seçmekle mümkün olduğunu iddia etmişlerdir.²²⁹

²²⁵ İbn Akîl, Ebul Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed; *el-Vâzih fî Usûlî'l-Fıkh*, Müessetü'r-Risâle, Beyrût 1999, V, 258.

²²⁶ Âmidî, *el-İhkâm fî Usûlî'l-Ahkâm*, IV, 288

²²⁷ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 363.

²²⁸ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 365.

²²⁹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 365.

İbn Berhân, âlimleri imtihan etmenin mümkün ve doğru olmadığını söyler. Aynı şekilde isminin meşhur olmasını da delil olarak görmez. En doğru olan âminin âlimden ben müctehidim demesini işitmesi ve dinine bağlı adalet sahibi bir insan olmasından emin olmasıdır. Buradaki adaletin de zahir anlamda olmaması gerekmektedir. Bu durumdaki âlimin de ictihad edebilecek bir ilme sahip olması ve kendinden emin olması gerekmektedir. Sonuç olarak âvam hakkında en doğru kararın, adalet vasfını taşıyan ve ben âlimim diyeni taklid etmesidir. Bu durumda, ancak âmmînin âlimi taklidini caiz görmektedir.²³⁰

Bu konu hakkında İbn Berhân'ın da görüşünü verdikten sonra bir karşılaştırma yapabiliriz. İbn Berhân'ın hocalarının yolundan gittiği söylenebilir. Zira Gazzâlî, taklide cevazı ancak âlim ve adalet vasıflarını taşıyanlar için uygun görmüştür. İbn Akîl de buna yakın bir görüşü ileri sürmüştür. Farklı olarak takva sahibi olmayı şart koşmasıdır. İbn Berhân âvamin delilleri ezberlemesi, âlime sorması, ismi meşhur olanı taklid edebilmesi veya âlimlerin imtihan edilmesine dair şartların kabul edilmeyeceğini savunur.

İbn Berhân'ın, taklide cevaz verirken âlimin *adalet* vasfını taşıması gerektiğini şart koştuğunu söylemiştik. Ancak dikkatimizi çeken husus adalet kavramının mefhumuyla ilgili küçük bir bilgi dahi vermemesidir. Sadece ayırt edebilme hususunda *zahir adalet*'in kabul edilmeyeceğini bildirmiştir.

3.6. Müctehidlerin İhtilafında Avâmın Durumu

Mukallid kişi aynı soru karşısında farklı cevaplar alması durumunda ne yapması gerektiği ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. İbn Berhân da farklı görüşlere yer vermiş ve nihayetinde kendi görüşünü de aktararak konuya açıklık getirmiştir.

İbn Berhân, müctehidlerin sözleri ihtilaf ettiğinde mukallidin hangisi ile amel edeceği meselesinde üç görüş aktarmıştır. Bunlar;

1-Mukallid kişi istediğini alabilir.

2-Halk müctehidler arasında muhayyerdir. Ancak bir konuda birisini taklid ettiğinde bütün konularda onu taklid etmeye devam etmesi gerekmektedir.

²³⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 366.

*3-Mukallidin kendisine göre en faziletlisini alması gerekmektedir.*²³¹

Birinci görüşe sahip olanlar, deliller getirerek mukallidin istediği âlimi taklid edebileceklerini savunurlar. Bunlar, sahâbeler hiçbir âmmîyi belirli bir âlimi taklid etmekle sorumlu tutmadıklarını, tersine sahâbenin âmmîyi herkesten fetva alabileceklerine dair teşvik ettiklerini söylerler. Olayların artması, âdetlerin değişmesi gibi durumlar çoğaldığı için grupları sadece belirli bir mezhebe yönlendirmenin doğru olmadığını söylerler. Bunu taassup olarak görürler. Böyle bir durumda mescidler Allah'ın evi iken mezhep ya da görüş farklılığından dolayı insanların içeriye alınmayacağını nasıl söyleyebiliriz.²³²

İbn Berhân, sahâbenin belirli kişileri taklid etmekle sorumlu tutulmadıklarının doğru olduğunu ve bunun sonucu olarak da döneme ait olarak usul ve kaideler konusunda yeterli bilgilerin olmadığını aktarmıştır. Burada yeterli bilginin olmamasından kasıtın usul ilminin yanı sıra diğer ilimlerde sistematik bir bilginin olmamasına bağlanılabilir. Kitabın tahkikini yapan Ebû Züneyd, sahâbenin o dönemlerde İslam'ın yaygınlaşması için savaşlarda ve fetihlerde olduğunu söylemiştir. Sahabe vakitlerini usul kaidelerini belirlemekle geçirmediler. Durum böyle olunca avâmı belirli kişileri taklid ile sınırlandırmamışlardır.²³³

İkinci görüşe sahip olanlar, halk bir meselede bir müctehidi taklid ettiğinde bütün meselelerde aynı âlimi taklid etmeye devam etmeleri gerektiğini savunurlar. İbn Berhân bunun doğru olamayacağını söyler. Çünkü bütün meselelerin hükmü kendi içinde ayrı olduğunu, bir meselenin hükmünün, başka bir mesele için geçerli olamayacağını söyler.²³⁴

Üçüncü görüşe sahip olanlar, müctehidlerin ihtilafında görüşler arasında en isabetli olanı almaktır. En isabetli görüş de en faziletli kişidedir. Bunun için müctehidin ictihadında farklı bir hüküm daha getirmesi caiz değildir. Çünkü ictihadde kasr en isabetli olanı bulmaktan uzaktır. Eğer bu şekilde kabul etmezsek dinin özünden ayrılma ihtimalinin ortaya çıkacağını söylerler.²³⁵

İbn Berhân, müctehidlerin bir konudaki farklı görüşleri karşısında avâmın durumu ile ilgili görüşleri ve kendisinin verdiği cevapları verdikten sonra, sahâbenin ictihad konusunda aynı derecede olmadığını söylemiştir. Halifelerin ictihad edebilme konusunda

²³¹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 366.

²³² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 367.

²³³ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 367.

²³⁴ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 368.

²³⁵ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 367.

diğer sahabelerden daha bilgili olduklarını aktarmıştır. Bununla ilgili “*en faziletliniz Zeyd, en kâdı olanınız Ali, helal ve haramı bilme konusunda en bilge olanınız Muaz b. Cebel’dir*”²³⁶ hadisini delil olarak getirir.²³⁷

İbn Berhân’ın, müctehidlerin ihtilaf ettiği bir konuda âmmînin istediğini taklid edebileceği fikrine daha yakın olduğunu söyleyebiliriz.²³⁸ Buna delil olarak da sahabenin hiç kimseyi taklid konusunda zorlamadıklarına dair bilgiyi getirmesidir. Bunun yanında halifelerin fazilet konusunda üstün olduklarını ve bazı sahabelerin belirli konularda üstün olmalarıyla ilgili getirdiği hadisleri de aktarması son derece dikkat çekicidir.

3.7. Tek Mezhebe Bağlılık

İbn Berhân’ın eserini tahkik eden Ebû Züneyd tek mezhebe bağlanmakla ilgili beş görüşü bizlere açıklar. Bunlar;²³⁹

1-Başkasını taklidi caiz görmeyenler. Âmidî ve diğer âlimler bu görüştedir.

2-Geçmek istediği mezhebin verdiği fetvaların nassa, kıyasa, usul kaidelerine ve icmaya aykırı olmaması gerekir. İz b. Abdüsselâm böyle bir durumda avâmın başka mezhepten birisini taklid etmesinin caiz olamayacağını söyler. Aksi bir durumda avâmın taklid etmesi caizdir.

3-Niyetinin içten olması gerekir. Oyun amaçlı olmaması gerekir. Bu şekilde mezhepleri hafife almış oluyor ki bu da fisktır. İbn Dekûl’îd (ö.702/1302) bu görüştedir.

4-Mezhep imamının vermiş olduğu fetvalar dışında zannınca tercih edilen bir görüş olursa da caizdir. el-Kudûrî (ö.428/1037) bu görüştedir.

5-Mezhebin icmasına aykırı olmaması, taklid edilenin daha faziletli olması ve mezhepleri hafife almaması gerektiğini savunanlar.

İbn Berhân, tek mezhebe bağlanmanın caiz olup olmamasıyla ilgili iki görüş aktarmıştır. Caiz görenler ve görmeyenler olarak bir ayrıma gitmiştir.²⁴⁰

Tek mezhebe bağlılığı caiz görenler, kişinin mensup olduğu mezhebe uymasının zorunlu olduğu ve ihtilaf etmesinin de caiz olmadığını savunurlar. Âvam bir meselede bir

²³⁶ Buhârî, Fezâilü’l-ashâb 26; Tirmizî, Menâkıb 50.

²³⁷ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile’l-Usûl*, II, 369. ; Tahkiki yapan Ebû Züneyd, İbn Berhân’ın bu görüşü hocası Kiyâ el-Herrâsî’den aldığını bildirmiştir.

²³⁸ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile’l-Usûl*, II, 367.

²³⁹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile’l-Usûl*, II, 365-369.

²⁴⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile’l-Usûl*, II, 369.

müctehidi taklid ettiği zaman bütün meselelerde onun görüşünü almak zorunda olduğunu söylerler.²⁴¹

Tek mezhebe bağlılığı caiz görmeyenler, bütün hükümlerin temelde şer'ce döndüğünü, bunun için âmmînin bir mezhebe bağlılığını zorunlu olamayacağını söylemişlerdir.²⁴²

İbn Berhânın, bu konu hakkında görüşlerini net bir şekilde aktarmamış olsa dahi şimdiye kadar aktardığımız görüşlerinden hareketle, âmmînin farklı mezheplerden hükümleri sorup almasını uygun gördüğünü söyleyebiliriz. Çünkü şimdiye kadar âvamı mezhep taassubuna yönlendiren herhangi bir fikrine rastlayamadık. Kendisine nispet edilen “âmmînin belirli bir mezhebi taklid etmesinin bir zorunluluğu yoktur”²⁴³ sözünü kesin olarak tespit edemesek de, görüşlerinden hareketle meylinin bu tarafta olduğunu söyleyebiliriz.

İbn Berhân ile ilgili Türkiye’de sadece Yunus Apaydın’a ait DİA maddesi olan “*İbn Berhân*” adlı bir çalışma mevcuttur. Apaydın, çalışmasında bu söze yer vermiştir. Yaptığımız araştırmada İbn Berhân ile ilgili iki çalışma yapıldığını gördük. Birincisi, Hüdâ Muhammed Muhsen’e ait “*Usûlcü Âlim İbn Berhân el-Bağdadî*”²⁴⁴ adlı çalışma ve aynı kişiye ait “*Emr Konusunda İbn Berhân’ın Görüşleri*”²⁴⁵ çalışmasıdır.

Hüdâ, çalışmasında İbn Berhân’a nispet edilen “âmmînin belirli bir mezhebi taklid etmesinin bir zorunluluğu yoktur” sözünün doğru olmadığını açıklar. Bununla ilgili iki tane delil getirir. Birincisi, İbn Berhân’ın mezhep değiştirmesinden dolayı bunun ona nispet edildiği görüşüdür. Tabi burada Hüdâ, İbn Berhân’nın delilleri araştırarak mezhep değiştirdiğini ve âvamdand olmadığını söyler. Bu sözün bunlardan hareketle ona nispet edildiğini vurgular. İkinci olarak bu sözün İbn Berhân Bağdadî’ye ait olmadığını, başka Şafii âlim olan Ebu’l Feth Hervî’ye ait olduğunu iddia etmiştir.²⁴⁶

İbn Berhân’nın “âvamın belirli bir mezhebi taklid etmesinin bir zorunluluğu yoktur” sözünü *el-Vüsûl* eserinde de bulamadık. Ancak usûl ilmiyle ilgili yazdığı kitapları göz önünde bulundurduğumuz zaman bu sözün bu eserlerde zikredildiği ihtimalini de verebiliriz. İctihad bölümündeki görüşlerine bakıldığında böyle bir söz söylememiş olsa dahi görüşünün buna yakın olabileceği anlaşılmaktadır.

²⁴¹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 369.

²⁴² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 369.

²⁴³ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, I, 23. ; Apaydın, “*İbn Berhân*” s.370.

²⁴⁴ El-İsâvî, Hüdâ Muhammed Muhsen, “el-Âlimu’l Usûlî İbn Berhân el-Bağdadî” *Mecelletü’l Câmiatu Bağdat, Külliyyetü’t-terbiye li’l Benât*, Aralık 2018, s.7.

²⁴⁵ El-İsâvî, Hüdâ Muhammed Muhsen, “Ârâu İbn Berhân fi’l Emr” *Mecelletü’l Câmi’u’l Irak, Külliyyetü’t-terbiye li’l Benât*, Aralık 2018, s.7.

²⁴⁶ Hüdâ, “el-Âlimu’l Usûlî İbn Berhân el-Bağdadî” 8-9.

3.8. Teâruz Konusundaki İhtilaflar

Teâruz sözlükte “karşılaşmak, birbirine ters düşmek, çatışmak, çelişki” anlamlarındaki teâruz, fıkıh usulünde iki eşit hüccetten her birinin diğerinin gereğini (hükümünü) engelleyecek biçimde karşı karşıya gelmesini ifade eder.²⁴⁷

Gazzâlî, teâruzun çelişki (tenâkuz) olduğunu açıklamıştır. Eğer iki haberde tearuz varsa bunlardan birisinin yalan olduğunu açıklamıştır. Yalanın ise Allah ve Resul’u için imkânsız olduğunu belirtmiştir. Eğer teâruz, emir ve nehy, haramlık ve ibaha gibi iki hüküm hususunda ise, bu iki hükmü cem etmek, imkânsızın teklif edilmesi demek olacağını açıklamıştır.²⁴⁸

Teâruzu yalnızca zannî deliller arasında mümkün gören usulcülerin çoğunluğu teâruz halinde başvurulacak yöntemler sıralamasını cem ve telif, tercih, nesih ve tesâkut şeklinde yapmış ve son aşamada deliller mevcut değilmiş gibi farz edilerek berâet-i asliyye ilkesinin geçerli olacağını ifade etmişlerdir.²⁴⁹

İbn Berhân’a, Şâfiî’nin, deliller arasında teâruzu tasavvur etmez iken sözleri arasındaki ihtilafın ne anlama geldiğini sormuşlardır. Hatta bazı konularda Şâfiî’nin iki görüş belirttiğini aktarmışlardır. Şâfiî’nin müctehid olmadığını çünkü meselelerde müctehidin usulle hareket etmesi gerektiğini belirtmişlerdir. İbn Berhân ise Şâfiî’nin ihtilafının Ebu Hanife ve İmam Malik’in rivayetlerdeki ihtilafı gibi olduğunu belirtmiştir.²⁵⁰ İbn Berhân’ın benzetme yolunu seçerek kısa bir cevap verdiğini söyleyebiliriz. Özellikle Şâfiî’nin müctehid olmadığına dair iddialarına karşı cevap vermemesi de dikkatimizi çekmiştir.

Karşı taraftakiler meseleyi derinleştirerek bu imamların ihtilafının farklı meclislerde gerçekleştiğini ancak Şâfiî’nin ise tek mecliste farklı görüşler ileri sürdüğünü ve bunun tereddüt ve kuşkuyla götürdüğünü iddia etmişlerdir. İbn Berhân, Şâfiî’nin sözlerinde ihtilafa düşmesiyle ilgili konulara açıklık getirmek için maddeler halinde cevaplar vermiştir. Bunlar;²⁵¹

1-Bir konu hakkındaki iki ayrı sözü iki duruma meylettirmek. Hayızın en kısa süresi bir gündür sözü ve başka konu hakkında hayızın en kısa süresi bir gün bir gecedir sözleri

²⁴⁷ Özen, Şükrü; “Teâruz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XL, 208.

²⁴⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s.472.

²⁴⁹ Özen, Şükrü; “Teâruz”, s.208.

²⁵⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 353.

²⁵¹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 354.

gibi. Bu sözlerinden hayızın süresinin bir veya bir gün bir gece olduğunu ve bunun örf ve adetten kaynaklandığını söyleyebiliriz.

2-İmam Şafii'in bir konu hakkında eski sözü ve yeni sözü vardır. Yenisini almak evlâdır. Kur'an-ı Kerim'deki Nasih-Mensuh gibi.

3-Keffaretle ilgili sözlerinde olduğu gibi bu üç sözden birisi alınabilir. Burada tahyîr söz konusudur. Dileyen köle azat eder, dileyen yemek yedirir ve dileyen oruç tutar.

4-Bir konuda iki söz söyler ama buna benzer bir konuda daha sonra tek söz söylemesi.

5-Bu iki görüşle mezhep çizgisini belirlemeye çalışmıştır. Zira üçüncü bir görüş belirtmek batıldır. İmam Şafii de üçüncü bir görüşün onun mezhebi olamayacağını belirtmiştir.

6-Deliller teâruz ettiğinde ve tercih etmek de zor olduğunda âlimin araştırma yapması gerekir ve hükmetmeden önce de beklemesi gerekmektedir. Bu da dinine olan bağlılığından kaynaklanır. Belki eğer bekleseydi Allah ona daha sonra hükme ulaşmasını nasip edebilirdi.

Şafî'nin sözlerinde ihtilaf olmasına rağmen mezhep mensupları niye hüküm veriyorlar sorusuna İbn Berhân, onların da ictihad ettiklerini ve mezheplerine en uygununu, kendilerine en yakın olanını tercih ettiklerini söyler. Bütün mezheplerde durumun böyle olduğunu, herkesin kendi mezhebinin usulleri içerisinde hareket ettiklerini söyler.²⁵²

Siz tahricde bulunanlar mısınız? ya da ictihadde bulunanlar mısınız? diye soru sormuşlardır. Devamında eğer müctehid iseniz başka birisine tabi olmanız caiz değildir. Eğer mukallid iseniz de sizi taklid etmek caiz değildir. İbn Berhân, burada ictihadın makamının açıklanmasına ihtiyaç duyulmadığını söyler. Müctehidler verdikleri hükümlerin belirli usullere dayandığını, bu usullerin de keyfi olmadığını, şer'e dayandığını söylemişlerdir.²⁵³

Şafî'nin nassa ters düşen bir görüşü olduğu zaman nasıl bir cevaplarının olacağıyla ilgili soruya İbn Berhân, nassın alınması gerektiğini çünkü mezhebinin nass olduğunu

²⁵² İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 357.

²⁵³ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 358.

söyler. İmam Şafî'ini "Peygamber'in sözüne muhalif bir sözümü gördüğünüzde, Peygamber'in sözünü alın" sözünü delil getirmiştir.²⁵⁴

İbn Berhân, Ebû Hanîfe'den gelen "benim sözümden bir şey bulmazsanız, Ebu Yusuf'un sözünü alın" rivayetini hatırlatarak şaşkınlığını gizleyemediğini açıklamıştır. Burada bu sözün kabul edilemeyeceğini ve uzak bir görüş olduğunu belirtmiştir. Birisinin çıkıp da başkasının söyleyeceği sözler benim sözüm gibidir demesi doğru değildir. İbn Berhân, Şafî'nin görüşünün daha doğru olduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamberin söylediklerinin mezhebi olduğunu bunun dışına çıkmanın caiz olmadığını söyler. Ancak ilgili ifadenin Ebu Hanîfe nispetinde sorun olduğunu, bu sözün onun makamına yakışmayacağını ifade etmiştir.²⁵⁵

İbn Berhân'ın, konu ile ilgili görüşlerine baktığımız zaman ilk defa bu kadar mezhep çizgisinde gittiğini ve mezhep savunmasını yaptığını görmekteyiz. Özellikle Hanefî'ler ile ilgili konularda görüşlerini açıkça dile getirmiş ve eleştirmekten geri durmamıştır. Ebu Hanîfe'nin kendisinden sonra gelen mezhep imamı Ebu Yusuf'un sözünün kendisinin sözü gibi alınabileceği fikrinin kabul edilmeyeceği cevabı nettir.

²⁵⁴ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 368.

²⁵⁵ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, II, 358.

SONUÇ

İbn Berhân, *el-Vusûl ile'l-usûl* eserinde ictihad konusunu ele almış, farklı âlimlerin görüşlerini aktarmakla birlikte kendi düşüncesini de dile getirmiştir. Konuları ele alırken klasik eserlerde olduğu gibi soru-cevap yöntemini kullanmıştır. Karşıt olduğu görüşlere cevap verirken delillendirmiştir. İbn Berhân'ın hayat hikâyesinden de anlaşılacağı üzere ilmi kişiliği, düşüncesi, mezhep taassubuna düşmemesi, farklı âlimlerin görüşlerine başvurması gibi özellikleri eserine yansımıştır. Bazen mensup olduğu Şafii mezhebini savunmuş olsa da bunun taassup derecede olmadığı söylenebilir. Hocası Gazzâlî, İbn Akîl, Kiyâ el-Herrâsi ve Şafii mezhebi mensubu fakihlerden alıntılar yaptığı tespit edilmiştir. Bazı meselelerde farklı düşündüğü görülmektedir.

İbn Berhân, ictihad meselesini on bir başlık altında ele almıştır. İctihad meselesinin akaid ve usul meselerinde ele almış, bu bağlamda din içerisinde hata edenlerin ma'zur görüleceğini belirtmiş, bunların dışında ihtilafa düşenlerin günahkâr olacaklarını savunmuştur. Burada hocası Gazzâlî ile aynı fikirde olduğu tespit edilmiştir.

Hanefiler, Kâdî ve Bîşr'in karşıt görüşlerine yer vererek onlara cevap vermesinden İbn Berhân'nın, fûrû' meselelerde her müctehidin isabet ettiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamberin ictihadı ile ilgili konuda hocası Gazzâlî'nin yolundan giderek ictihad etmesinin kişiliğine ve peygamberliğine hâlel getirmeyeceğini ifade etmiştir.

İbn Berhân'nın sahabe kavlinin hücciyeti ve sahabeyi taklid meselesinde, Şafîî fakihi Subkî ve Hanefî usulcu Kerhî ile aynı düşünerek sadece kıyasa aykırı konularda ve tevkifi konularda bunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Şafîî fakihlerden ayrılarak sahabeyi müctehidlerin değil avâmın taklid edebileceği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. İbn Berhan, bu konuda mensubu olduğu Şafii mezhebenin dışında bir görüşe sahiptir. Aynı şekilde bazen en çok etkilendiği Hanbeli âlim İbn Akîl ve Şafîî âlim Gazzâlî gibi hocalarıyla da farklı düşünceye sahip olduğu tespit edilmiştir.

İbn Berhân, müctehidin taklidi ile avâmın taklidini ayrı değerlendirmiştir. Müctehidlerin diğer müctehidleri zorunlu durumlarda taklid edebileceklerini ifade ederek müctehid için içtihadın önemini vurgulamıştır. Hocası İbn Akîl ile aynı görüşü paylaşarak avâmın istediği müctehidi taklid edebileceğini, tek mezhebe bağlı olmanın şart olmadığını ifade etmiştir.

İbn Berhân'ın, âvâmın müctehidleri taklid meselesinde hocası İbn Akîl ile aynı görüşte olduğu görülmektedir. Zira Hz. Peygamberin de bu yolu seçtiğini, bunun halk için bir zaruret olduğu fikrini savunmuştur. Âvâmın istediği müctehidi taklid konusu ile ilgili İbn Berhân'ın hocalarının yolundan gittiği söylenebilir. Zira Gazzâlî, âvâmın taklide cevazını ancak âlim ve adalet vasıflarını taşıyan müctehidler için uygun görmüştür. İbn Akîl de buna yakın bir görüşü ileri sürmüş, farklı olarak sadece takva sahibi olmayı şart koşturmuştur.

İbn Berhân, müctehidlerin ihtilafında âvâmın istediği müctehidi taklid edebileceği fikrine daha yakın olduğunu söylenebilir. Buna delil olarak da sahabenin hiç kimseyi taklid konusunda zorlamadıklarına dair argümanı kullanmasıdır. Tek mezhebe bağlılık konusunda net bir şey söylememiş olsa da âvâmın farklı mezheplerden hükümleri sorup almasını uygun gördüğü söylenebilir. Çünkü şimdiye kadar âvâmı mezhep taassubuna yönlendiren herhangi bir fikrine rastlayamadık. Kendisine nispet edilen “âvâmın belirli bir mezhebi taklid etmesinin bir zorunluluğu yoktur” sözünü kesin olarak tespit edemesek de, görüşlerinden hareketle meylinin bu tarafta olduğu söylenebilir.

Teâruz konusunda İbn Berhân'nın görüşlerine bakıldığında ilk defa bu kadar mezhep çizgisini koruduğunu ve mezhep savunması yaptığı görülmektedir. Özellikle Hanefiler ile ilgili konularda görüşlerini açıkça dile getirmiş ve eleştirmekten geri durmamıştır.

İbn Berhân'ın ictihad ile ilgili ele almış konuların çoğu günümüzde tartışılmaya devam etmektedir. Özellikle âvâmın durumu, taklid meselesi, tek mezhebe bağlılık ve teâruz ile ilgili görüşleri dikkat çekicidir. Günümüzde sorunların çözümünde İbn Berhân'ın taassuptan uzak sergilediği tavrın yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Âmidî, Muhammed b. Ali; *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdurrezzak Âfîfî, Dâru's-Semî, Riyâd 2003.
- Apaydın, Yunus, “İbn Berhân”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XIX, s. 370, İstanbul 1999.
-“Sahabî Kavli”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXV,s. 500-04, İstanbul 2008.
-“İctihâd”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XXI, s.432-45, İstanbul 2000.
- Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hâtib, *Târîhu Bağdâd*, thk. Âdil b. Yusuf el-Ğarâzî, Mevâfîk, Kâhire 1931.
- Baktır, Mustafa, “Eşbâh ve Nezâir”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XI, s.456-57, İstanbul 1995.
- Cemaluddîn Muhammed b. Mukram İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût h.1414 , (c-h-d mad.) III.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali Râzî, *el-Fusûl fî'l-usûl*, thk. Uceyl Câsım en-Neşemî, et-Turâsü'l-İslâmî, 1414/1994.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, thk. Abdulazim ed-Diyeb, Katar 1978.
- Çağrıçı, Mustafa, “Gazzâlî”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XIII, s.530-34, İstanbul 1996.
- Çelebi Kâtip, *Keşfü'z-zunûn*, Dâru İhyâi't-Turâsu'l Arabî, Beyrût, t.y.
- Duman, Ali, “Ebû Hanife'nin Hüküm İstinbat Yönteminin Fukaha Usûlündeki Yeri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (s.83/102) 2009.
- Duman, Soner, “Şafîî'in Hukuk Metodolojisinde Kıyas Kavramının Anlamı ve Kapsamı”, *EKEV Akademi Dergisi* (s.149-61) 2010.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, *Târihü'l-mezâhibi'l-islâmî*, Dârü'l-Fikri'l Arabî, Kâhire, t.y.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yay. İstanbul 2010.
- Esen, Bilal, *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi*, Babil Yayınları, Ankara 2012.

El-İsâvî, Hüdâ Muhammed Muhsen, “el-Âlimu’l Usûlî İbn Berhân el-Bağdâdî” *Mecelletü’l Câmiatu Bağdat, Külliyyetü’t-terbiye li’l Benât*, Aralık 2018.

..... “Ârâu İbn Berhân fi’l Emr” *Mecelletü’l Câmi ‘u’l Irak, Külliyyetü’t-terbiye li’l Benât*, Aralık 2018,

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Süleyman Aşkar, Müessesetü’r-Risâle, Riyâd 1997.

Halîl b. Ahmed, el-Ferâhîdî, c-h-d mad. *Kitâbü’l-ayn*, Thk: Mehdi el- Mahzûmî, İbrâhim es-Samerrâî, Dâru’l-Hilâl, t.y.

İbn Abdîşekkûr, Muhibbullah, *Müsellemu’s-Sübût*, Kâhire, t.y.

İbn Âbidin, Muhammed Emin Efendi, *Resâil İbn Âbidin*, b.y. t.y.

İbn Akîl, Ebu’l Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed, *Kitâbü’l-Cedel*, Merkezi’l İslamî, Cidde, t.y.

..... *el-Vâzih fi usûlu’l-fikh*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1999.

İbn Berhân, Ahmed b. Ali, *el-Vüsûl ile’l-usûl*, thk. Abdülhamid Ali Ebû Züneyd, Mektebetü’l-Me‘arif, Riyâd 1403/1973.

İbn Halikân, *Vafayâtü’l-a ‘yân*, thk. İhsan Abbas, Dârü’s-Sâdır, Beyrut 1398/1978.

İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, Dârü’s-Sücün, Çağrı Yayınları, İstanbul, t.y.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed, *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, t.y. Beyrût.

..... *İbtâlû’l-kıyâs ve’r-rey ve’l-istihsân ve’t-taklîd ve’t-ta’lîl*, Dârü’l-Fikr, Beyrût 1969.

İbn Kayyım el-Cevzî, Muhammed (ö.597/1201), *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*, thk. Mustafa Abdülkadir, Dârü’l-Kütübi’l-İlmî, Beyrût 1412/1992.

- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, Dâru İbn Cevziyye, Riyâd 2002.
- İbn Kesîr, “*el-Bidâye ve'n-nihâye*”, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrût 1412/1991.
- İbn Sa'd, Muhammed, *Tabakâti'l-kübrâ*, Dârü's-Sücün, Çağrı Yay. İstanbul t.y.
- İsnevî, Cemâleddin Abdurrahim, *Tabakâtü's-şâfiyye*, thk. Abdullah el-Cübeyr, Dârü'l-'ulüm, Riyâd 1400/1981.
- Kallek, Cengiz, “Ebû Bekr eş-Şâfi” *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, s.369, İstanbul 2010.
- Karâfî, Şihâbettin Ebû Abbas Ahmed b. İdris, *Tenkihu'l-füsûl*, Dârü'l-Fıkr, Beyrût 1424/2004.
- Karaman, Hayrettin, *İslam Hukukunda İctihad*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- Kaya, Eyüp Said, “Taklid” *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XXXIX, s.361-65, İstanbul 2010.
- Kazvîni, Ahmed İbn Fâris b. Zekerıyyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dârü'l-Fıkr, Beyrût 1979.
- Lâmişî, Ebû Senâ b. Zeyd, *Kitâbün fî usûlu'l-fıkh*, thk. Abdülmecid Türkî, Dârü'l Ğarbi'l-Arabi, Beyrût 1995.
- Mahmud Kılıçer, M.Esad, “Ehl-i Rey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, X, s.520-24 İstanbul 1994.
- Mahmud, Abdulazim, “Cüveynî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, VIII, s.141-44, İstanbul 1993.
- Muhammed, Yahyâ, *el-İctihâd ve't-taklîd ve'l-ittibâ ve'n-nazar*, el-Enşâru'l-Arabiyye, t.y.
- Orhan, Fatih, “Şer'î Hükümlerin Değişimi ve Mevrid-i Nasta İctihada Mesağ Yoktur Kaidesi Muktezasınca Bu Değişimin Sınırı”, *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi*, (Adana,4-5 Mayıs, 2018), ed. Munir Yıldırım, Akademisyen Kitabevi, s.217-29, 2018.

- Öğüt, Salim, “Ehl-i Hadis”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nizamiye Medresesi”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007.
- Özen, Şükrü; “Teâruz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, X, s.508-12, İstanbul 2001.
- Safadî, Salahaddin Halil b. Eybek, *el-Vâfî bi'l-vafâyât*, thk. Ahmed Arnavut-Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 1420/2000.
- Subkî, Abdülvehhab b. Ali. b. Abdilkâfî, *Tabakâtü's-şafiiyyeti'l-kübra*, tah. Mahmud Muhammed et-Tannâhi, Dâru İhyâü't-Türâsü'l-Arabi, 771/1369.
- Şaban, Zekiyuddin, *Usûlu'l fikhi'l-islâmî*, Dârü'l-Kütüb, Beyrût 1971.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, thk. Rıfât Fevzi Abdullah, Dârü'l-Vefâ, 2001.
- *er-Risâle*, thk. Ahmet Muhammed Şakir, Dârü'l-Kütübü'l-İlmî, Beyrût, t.y.
- Şâtibi, İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-Muvafakât*, Dâru İbn Affân, Suud, t.y.
- Şehrîstânî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Darü'l Kütübi'l-İlmî, Beyrût-Lübnan, 1992.
- Şener, Abdülkadir, “İslam'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri”, *A.Ü.İ.F Dergisi*, s.371-406, 1994.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min ilmi'l-usûl*, Dârü'l-Fâdile, Riyâd 1421/2000.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen, *Kitâbu'l-asl*, thk. Muhammed Boynukalın, Avkâf, Katar 2012.
- Şimşek, Murat, “Hukuki Tasarrufların Kaynağı Olarak Hz. Peygamber'in İctihadı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, s.111-16, Ankara 2009.
- Uzunpostalıcı, Mustafa, “Ebû Hanîfe”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, X, s.143-45, İstanbul 1994.

Ünalan, Abdülkerim, “Kiyâ *el-Herrâsî*” *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XIII, s.126, İstanbul 1996.

Yavuz, Yusuf Şevki, “İbn Akîl”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XIX, s.301-02, İstanbul 1999.

Zeydan, Abdülkerim, *el-Vecîz fî usûlî ’l-fikh*, Risâletün-Nâşirîn, Beyrût 2015.

Ziriklî, Hayreddin, *el-A ’lâm kamus-u terâcim*, Dârü’l-İlmi li’l-Melâyin, Beyrût 2002.

Zuhaylî, Vehbe, *Usulû ’l-fikhi ’l-islâmî*, Dârü’l Fikr, Dımaşk 1986.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER:

Adı Soyadı : Bilal DEMİR
Doğum Yeri ve Yılı : DARGEÇİT/MARDİN – 01 /01 / 1993
E-Posta : mardinlibd@hotmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ:

Üniversite (Yüksek Lisans) : Çukurova Üniversitesi – Temel İslam Bilimleri – 2017 - 2020
Pedagojik Formasyon: Ankara Üniversitesi – Ankara – 2015
Üniversite (Lisans) : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi - Ankara - 2015
Lise : Pozantı İmam-Hatip Lisesi –Adana -2010

İŞ TECRÜBESİ:

2012-2015	: Polatlı - Ankara İmam- Hatip	Mucukoğlu Yaylası
2015	: Adana- Seyhan – Barbaros	Ortaokulu DKAB
2017	: Adana- Seyhan - Gülbahçesi	Ortaokulu DKAB